

WOJCIECH KONOŃCZUK

<https://orcid.org/0000-0002-7100-9745>

Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa

„WYKAZUJĄ NAJWYŻSZĄ SKŁONNOŚĆ DO EMIGRACJI”: EXODUS ŻYDÓW Z IMPERIUM ROSYJSKIEGO. MIKROHISTORIA WYBRANYCH SZTETLI PODLASIA

Abstrakt: W latach 1881–1914 z Imperium Rosyjskiego wyemigrowały 2 mln Żydów, z których 78 proc. osiedliło się w Stanach Zjednoczonych. Artykuł skupia się na lokalnym wymiarze wielkiej migracji. Jako studium przypadku wybrano dwie miejscowości na Podlasiu (Bielsk i Orle), w większości zamieszkiwane przez Żydów. Podjęto próbę oszacowania poziomu migracji żydowskiej oraz pokazania jej anatomii, w tym kwestii związanych z uzyskiwaniem paszportu, nielegalnym przekraczaniem granicy i stosunkiem władz do exodusu Żydów.

Słowa kluczowe: emigracja, Żydzi, Imperium Rosyjskie, Podlasie, gubernia grodzieńska.

Abstract: In 1881–1914, two million Jews emigrated from the Russian Empire, with 78 per cent of them settling in the United States of America. The article focuses on the local dimension of the great migration. Two towns in Podlasie (Bielsk and Orle), mostly inhabited by Jews, serve as the case study. An attempt is made to estimate the size of the Jewish migration and to reveal its anatomy, including questions related to getting passports, illegal border crossing, and the attitude of the authorities to the Jewish exodus.

Keywords: emigration, Jews, Russian Empire, Podlasie, Grodno Guberniia.

Migracje są jednym z najważniejszych, formujących rozdziałów w historii narodu żydowskiego. W dziejach najnowszych szczególne znaczenie ma okres między rokiem 1881 a 1914, gdy z Europy Środkowej i Wschodniej wyemigrowały 3 mln Żydów, w tym z ziem Imperium Rosyjskiego 2 mln. Rosja była wówczas państwem z największą liczbą ludności żydowskiej na świecie, szacowaną na 4 mln osób w 1880 r. i 5,2 mln osób w 1897 r.,

co oznacza, że zamieszkiwała tam połowa wszystkich Żydów. Niemal 80 proc. żydowskich migrantów z Rosji wyjechało do Stanów Zjednoczonych, które dla szukających lepszych warunków życia były postrzegane niemal jak „ziemia obiecana”. Tylko w latach 1881–1914 do amerykańskich portów przybyły 22 mln migrantów, w tym 2,05 mln Żydów (9,4 proc.), z których trzech na czterech pochodziło z Rosji (1,56 mln)¹. W tym samym okresie niemal pół miliona migrantów żydowskich z tego kraju wyjechało do krajów Europy Zachodniej, Ameryki Południowej i Palestyny.

Kres wielkiej migracji przyniósł wybuch I wojny światowej i po jej zakończeniu nie osiągnęła już podobnej skali, głównie ze względu na restrykcje wprowadzone przez Stany Zjednoczone. Okres przed 1914 r. był zatem kluczowy dla powstawania nowych diaspor w państwach obu Ameryk i Europy Zachodniej, które obecnie są — obok Izraela — największymi skupiskami ludności żydowskiej na świecie.

Migracje Żydów z Imperium Rosyjskiego pozostają jednym z ważnych tematów badawczych, choć znacznie częściej podejmowanym przez historyków zagranicznych². W Polsce oryginalnych prac, które stanowiłyby istotny wkład do problematyki, wciąż jest niewiele³. Już ponad dwie dekady temu zwrócił na to uwagę Piotr Wróbel, pisząc, że „badania nad migracją ludności żydowskiej, nie tylko w Polsce wydają się zaniedbane”⁴.

¹ S. Kuznets, *Immigration of Russian Jews to the United States. Background and Structure*, w: *East European Jews in America 1880–1920. Immigration and Adaptation*, red. J.S. Gurock, New York–London 1998, s. 38–42. Artykuł Kuznetsa, opublikowany oryginalnie w 1975 r. w „*Perspectives in America History*”, pozostaje najbardziej kompleksowym statystycznym opracowaniem tematu żydowskiej emigracji z Rosji. Autor, urodzony w Pińsku, był laureatem Nagrody Nobla w dziedzinie ekonomii.

² Jako jeden z pierwszych temat migracji podjął klasyk żydowskiej historiografii Szymon Dubnow w m.in. *History of the Jews in Russia and Poland. From the Earliest Times Until the Present Day*, t. 1–3, Philadelphia 1916–1920. Późniejsza literatura na ten temat jest bardzo obszerna. Najnowsze publikacje to m.in.: Y. Spitzer, *Pogroms, Networks, and Migration. The Jewish Migration from the Russian Empire to the United States 1881–1914*, Hebrew University of Jerusalem, 2016; H.R. Diner, *Roads Taken. The Great Jewish Migrations to the New World and the Peddlers Who Forged the Way*, New Haven 2015; G. Alroey, *An Unpromising Land. Jewish Migration to Palestine in the Early Twentieth Century*, Stanford 2014.

³ Wśród nowszych prac m.in.: A. Żukowski, *Konsekwencje polityki antyżydowskiej w carskiej Rosji. Emigracja Żydów do Afryki Południowej na przełomie XIX i XX wieku*, „Dzieje Nowożytne” 27, 2014; M. Starczewski, *Z dziejów emigracji zarobkowej. Agenci emigracyjni na ziemiach polskich przed 1914 r.*, PH 103, 2012, 1; G.M. Kowalski, *Prawna regulacja wychodźstwa w Królestwie Polskim w latach 1815–1914*, CPH 55, 2003, 2; K. Zieliński, *Emigracja żydowska z Rosji i Królestwa Polskiego do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej (1881–1918). Zarys problematyki*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2002, nr 1.

⁴ P. Wróbel, *Migracje Żydów polskich. Próba syntezy*, „Biuletyn ŻIH” 1998, 1–2, s. 3.

O ile od tego czasu historiografia obca zrobiła wiele, aby rzucić nowe światło na kwestię wielkiej migracji żydowskiej z przełomu XIX i XX w., to wśród historyków polskich temat nadal wymaga pogłębionych studiów. W ostatnich latach zostały udostępnione dane statystyczne portów amerykańskich, które dają bezprecedensowe możliwości zbadania skali migracji w poszczególnych latach, pochodzenia migrantów, ich struktury wiekowej itp. Ważna jest również dostępność archiwów w państwach Europy Wschodniej, które nadal w niewystarczającym stopniu są wykorzystywane przez polskich badaczy.

Artykuł ten stawia sobie kilka celów. Po pierwsze, pokazanie lokalnego wymiaru wielkiej emigracji z Imperium Rosyjskiego. Znana jest bezwzględna liczba migrantów żydowskich, ale nie posiadamy danych dla poszczególnych miast i miasteczek. W niniejszym tekście za pomocą analizy danych z portów amerykańskich oraz archiwów ziemkostw, przechowywanych w nowojorskim YIVO, podjęto próbę oszacowania liczby migrantów z wybranych sztetli Podlasia, wchodzącego wówczas w skład guberni grodzieńskiej. Po drugie, artykuł analizuje anatomie migracji legalnych i nielegalnych (odpowiednio ok. 20–25 proc. i 75–80 proc. wyjazdów), w tym kwestie związane z uzyskiwaniem dokumentów podróжных i ich kosztami, podróż do portów, sposoby przekraczania granicy z Niemcami, przez którą wyjeżdżała większość Żydów. Pokazano również system przerwania emigrantów przez „zieloną granicę”, bazujący na agentach działających na zlecenie wielkich towarzystw okrętowych. Po trzecie, zaprezentowano politykę władz rosyjskich wobec emigracji, która w myśl obowiązującego prawa była zakazana. W tym celu zostały wykorzystane dokumenty z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Petersburgu i Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Grodnie.

Skala i kierunki migracji Żydów z Rosji

W 1854 r. do portu w Nowym Orleanie przybył rejssem z Hamburga trzydziestosześcioletni Mosze Tannenbaum, emigrant z Bielska⁵, powiatowego miasta w guberni grodzieńskiej, liczącego wówczas ok. 3 tys. mieszkańców⁶. Prawdopodobnie był to pierwszy przypadek, gdy

⁵ Od 1919 r. miasto nosi oficjalną nazwę Bielsk Podlaski, wcześniej używano pierwszego członu.

⁶ *New Orleans Passenger Lists, 1813–1963*, dane z Ancestry.com na podstawie *Selected Passenger and Crew Lists and Manifests*, National Archives, Washington, D.C.

mieszkaniec tego podlaskiego sztetlu wybrał się w podróż przez Atlantyk. Nie wiadomo, czego ten artysta, bo taki zawód został wpisany w jego formularzu migracyjnym, szukał w ówczynie trzecim największym mieście amerykańskim, ani czy osiedlił się tam na stałe. Należał jednak do bardzo niewielkiej grupy mieszkańców Imperium Rosyjskiego, która ówczynie zdecydowała się na tak odległą podróż. W latach 1850–1859 do Stanów Zjednoczonych przyjechało bowiem zaledwie 542 obywatele rosyjskich⁷. Liczba Żydów w USA była wciąż jeszcze stosunkowo niewielka, ale zaczynała rosnać i w 1880 r. wynosiła ok. 250 tys. osób, w tym ok. 40 tys. to migranci z ziem wchodzących niegdys w skład Rzeczypospolitej⁸. Mniej więcej połowę z nich stanowili obywatele rosyjscy, z których ok. 15 tys. przybyło w latach 1871–1880. Było to jednak preludium masowej migracji⁹.

Prawdziwy exodus zaczął się dopiero od lat osiemdziesiątych XIX w. i z różnym natężeniem trwał do 1914 r. W ciągu 34 lat z Imperium Rosyjskiego wyemigrowały 2 mln Żydów, z których 1,56 mln (78 proc.) osiedlił się, jak już wspomnieliśmy na wstępie, w Stanach Zjednoczonych, w tym aż milion w latach 1903–1914¹⁰. Jeśli przyjmiemy, że w latach 1881–1914 z ziem Imperium Rosyjskiego wyemigrowały 3,2 mln osób, to odsetek Żydów wśród wszystkich emigrantów wyniósł 61,7 proc., a aż 48,5 proc. obywatele Rosji, którzy osiedlili się w tym czasie w Stanach Zjednoczonych, stanowili wyznawcy religii mojżeszowej. Przy tym w ciągu ostatnich dwóch dekad XIX w. ich udział w rosyjskiej migracji do USA sięgnął 71 proc., co pokazuje, że właśnie wśród ludności żydowskiej gotowość do emigracji rozwinęła się najwcześniej.

Choć administracja carska pisała o Żydach, że „wyjeżdżają całymi rodzinami i wykazują najwyższą skłonność do emigracji”, to masowe wyjazdy nie były wyłącznie fenomenem żydowskim¹¹. Decydowali się na nie również m.in. Polacy, Litwini, Ukraińcy, Finowie i Niemcy nadwołżańscy, których łączny udział w całości emigracji nieżydowskiej w latach

⁷ Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne (dalej: RGIA), f. 1276, op. 2, 114, k. 138.

⁸ *Jewish Hometown Associations and Family Circles in New York. The WPA Yiddish Writers' Group Study*, red. H. Kliger, Bloomington 1992, s. 46. Pierwsza synagoga polskich Żydów powstała w 1819 r. w Charleston. A Walaszek, „Płacz na początku podróży może przynieść jedynie nieszczęście” — wychodźstwo Żydów z Europy Środkowo-Wschodniej przed Wielką Wojną, w: *Amerykomania. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Andrzejowi Mani*, t. 2, red. W. Bernacki, A. Walaszek, Kraków 2012, s. 925.

⁹ S. Kuznets, op. cit., s. 43.

¹⁰ Ibidem, s. 43; V.V. Obolensky-Ossinsky, *Emigration From and Immigration into Russia*, w: *International Migrations. Interpretations*, t. 2, red. W.F. Willcox, New York 1931, s. 521–522.

¹¹ RGIA, f. 1276, op. 2, 114, k. 26, 68.

Tabela 1. Migracja Żydów do USA na tle całkowitej migracji z Rosji w latach 1881–1914

Okres	Migracja Żydów z Rosji do USA		Całkowita migracja z Rosji	
	Wielkość (tys.)	Średnia liczba migrantów rocznie (tys.)	Wielkość (tys.)	Udział Żydów-migrantów do USA (proc.)
1881–1889	139,5	15,5	194,5	71,5
1890–1898	279,1	31	389,1	71,7
1899–1902	136,8	39,2	344,3	39,7
1903–1907	482	96,4	940,7	51,2
1908–1910	186,2	62,1	464,3	40,1
1911–1914	333,5	83,4	873,1	38,2
1881–1914	1 557,1	45,8	3 206	48,5

Źródło: S. Kuznets, *Immigration of Russian Jews to the United States. Background and Structure*, w: *East European Jews in America 1880–1920. Immigration and Adaptation*, red. J.S. Gurock, New York–London 1998, s. 39, 43; RGIA, f. 1276, op. 2, 114, k. 138.

1899–1914 wynosił 85,1 proc. Etniczni Rosjanie nie wykazywali tak dużych tendencji migracyjnych i ich odsetek w tej grupie sięgał 13,3 proc.¹²

W tym samym okresie niemal pół miliona rosyjskich Żydów wybrało inne kierunki emigracji niż Stany Zjednoczone, w tym 10 proc. z ogółu żydowskich emigrantów kraje europejskie, 8 proc. Ameryki Północnej (bez USA) i Południowej, 2,3 proc. Afrykę i niemal 2 proc. Palestynę. Wielkość wyjazdów w podziale na najważniejsze państwa wyglądała następująco: Wielka Brytania (120 tys.), Argentyna (75 tys.), Kanada (65 tys.), Palestyna (43 tys.), Francja (40 tys.), Południowa Afryka (36 tys.), Niemcy (21 tys.), Egipt (12 tys.) i Belgia (8 tys.)¹³.

W państwach Europy Zachodniej rosyjscy Żydzi najczęściej osiedlali się w dużych miastach: Londynie, Paryżu, Berlinie oraz w Nadrenii¹⁴. Nie dysponujemy szczegółowymi danymi, aby pokazać, jak wyglądała dynamika migracji do tych krajów z rozbiciem na poszczególne lata. Warto jednak zwrócić uwagę, że była ona w istocie niższa, gdyż część migrantów osiedlających się m.in. w Wielkiej Brytanii i Argentynie po jakimś czasie wyjeżdżała do Stanów Zjednoczonych. Całościowe oszacowanie tego zjawiska jest niemożliwe, ale można przyjąć, że dotyczyło to

¹² S. Kuznets, op. cit., s. 44.

¹³ *Краткая еврейская энциклопедия*, t. 7, Иерусалим 1994, s. 384.

¹⁴ D. Feldman, *Mr. Lewinstein Goes to Parliament. Rethinking the History and Historiography of Jewish Immigration*, „East European Jewish Affairs” 2017, 2–3, s. 134.

kilkudziesięciu tysięcy Żydów, którzy przez statystykę amerykańską byli klasyfikowani jako mieszkańcy krajów, w których mieszkali bezpośrednio przed wyjazdem do USA¹⁵.

Żydzi wybierali kraje, które przeżywały okres szybkiego rozwoju, gdzie brakowało rąk do pracy, dzięki czemu były atrakcyjnym miejscem wyjazdów. Szczególnie popularnym kierunkiem pozaeuropejskim (poza USA) była Argentyna, której gospodarka rozwijała się niebywale szybko i w latach 1857–1914 osiedliło się tam 4,6 mln emigrantów¹⁶. Emigrację Żydów do tego kraju wspierało założone w 1891 r. w Londynie przez finansistę Maurice'a Hirscha Żydowskie Towarzystwo Kolonizacyjne, które rok później uzyskało prawo działalności w Rosji. Organizacja zajmowała się m.in. zakupem ziemi pod osadnictwo i w ciągu pierwszej dekady swojej działalności ułatwiła emigrację do Argentyny 6 tys. rosyjskich Żydów. Liberalną politykę migracyjną prowadziła również Kanada, choć wyjazdy do tego państwa zaczęły się dopiero w latach dziewięćdziesiątych XIX w. i ich poziom nigdy nie zbliżył się do notowanego w przypadku USA. Liczba Żydów w Kanadzie wzrosła z 500 osób w 1851 r. do ok. 100 tys. w 1914 r., z tego ponad połowa wyemigrowała z Imperium Rosyjskiego¹⁷. Natomiast mało popularna wśród Żydów była Brazylia, dokąd do 1914 r., w okresie „gorączki brazylijskiej”, wyjechało ok. 110 tys. Polaków¹⁸. Wynikało to głównie z tego, że migracja do tego kraju miała charakter rolniczy i wyjeżdżali przede wszystkim polscy chłopci.

Innym kierunkiem emigracji była Południowa Afryka, która stała się szczególnie popularna wśród Żydów z guberni kowieńskiej po odkryciu tam diamentów i złota¹⁹. W 1869 r. do Kapsztadu przybył Samuel Marks z litewskiego miasteczka Władysławów, uznawany za żydowskiego pioniera w tym kraju. W ciągu kolejnych czterech dekad jego śladem ruszyły

¹⁵ Do 1906 r. statystyka USA klasyfikowała migranta na podstawie kraju, z którego pochodził, w kolejnych zaś latach na podstawie jego ostatniego miejsca pobytu. S. Kuznets, op. cit., s. 37. Z danych Waleriana Obolenskigo wynika, że w latach 1900–1910 aż 30 tys. rosyjskich Żydów zamieszkałych w Wielkiej Brytanii i 8 tys. w Kanadzie przeniosło się do USA. В.В. Оболенский, *Международные и межконтинентальные миграции в довоенной России и СССР*, Москва 1928, s. 13.

¹⁶ A. Walaszek, *Migracje Europejczyków 1650–1914*, Kraków 2007, s. 240.

¹⁷ G. Tulchinsky, *Canada's Jews. A People's Journey*, Toronto 2008, s. 109, 134; R. Margolis, *Jewish Roots, Canadian Soil. Yiddish Culture in Montreal, 1905–1945*, Montreal 2011, s. 18.

¹⁸ M. Michalik-Sztumska, *Wychodźstwo polskie w Brazylii. Stan badań nad zagadnieniem*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie” 2010, 11, s. 323.

¹⁹ H.R. Diner, *Roads Taken*, s. 34–36. Na temat migracji polskich Żydów do Południowej Afryki: A. Żukowski, *Żydzi z ziem polskich w Afryce Południowej na przełomie XIX i XX wieku*, „Biuletyn ŻIH” 1994/1995, 4–2.

tysiące innych migrantów z Litwy. Według spisu powszechnego w 1911 r. w Południowej Afryce mieszkało 47 tys. Żydów, z których znaczną większość stanowili litwacy, choć byli wśród nich również Żydzi z Podlasia. Przykładem może być Nachum Mendel Skaryszewski z Orli, który najpierw wyemigrował do Palestyny, skąd w 1911 r. przeniósł się do Południowej Afryki. Po kilku latach dołączyli do niego brat, siostra oraz kilku innych mieszkańców jego rodzinnego sztetla²⁰. Poziom migracji Żydów był tak znaczący, że już w 1895 r. pojawiły się głosy wzywające do zamknięcia przed nimi granicy, Południową Afrykę zaś żartobliwie nazywano „kolonią Litwy”²¹.

Stosunkowo niewielką popularnością przed wybuchem I wojny światowej cieszyła się natomiast Palestyna, wchodząca w skład imperium otomańskiego, dokąd w ramach pierwszej (1882–1903) i drugiej (1904–1914) aliji przybyło ponad 40 tys. rosyjskich Żydów, w tym 23 tys. w latach 1905–1914²². Pochodzili oni przede wszystkim z ziem ukraińskich, w największym stopniu dotkniętych pogromami na początku XX w. Fundusze na zakup ziemi w Palestynie zbierały liczne organizacje syjonistyczne, a jedną z największych było powstałe w 1912 r. Białostockie Towarzystwo Zakupu Ziemi, wspierające wyjazdy białostockich Żydów²³. Jak wynika z ustaleń Gura Alroeya, emigracja do Palestyny powodowana była nie tylko ideą syjonizmu, ale obszar ten postrzegano również jako potencjalnie atrakcyjne miejsce do życia, a tym samym przyczyny emigracji nie różniły się od tych związanych z wyjazdem do USA²⁴. Ciekawe jest również, że poziom powrotów z Palestyny, ewentualnie emigracji stamtąd do USA lub innego kraju, był bardzo wysoki i w okresie przed wybuchem I wojny światowej wynosił od 50 do 75 proc.²⁵ Wynikało to z trudnego klimatu, biedy, ograniczonych możliwości znalezienia pracy, relatywnej bliskości miejsca pochodzenia migrantów, ale również rozczarowania syjonizmem²⁶.

²⁰ E. Rabinowitz, *Personal Journeys. From One Photograph to Journeys of Research and Discovery*, Avotayline Online, 31 VIII 2016, <http://avotaynuonline.com/2016/08/from-one-photograph-to-journeys-of-research-and-discovery> (dostęp: 17 II 2020).

²¹ A. Żukowski, *Konsekwencje*, s. 128; H.R. Diner, *Roads Taken*, s. 36.

²² G. Alroey, *An Unpromising Land*, s. 110.

²³ R. Kobrin, *Żydowski Białystok i jego diaspora*, Sejny–Białystok 2014, s. 67–68.

²⁴ G. Alroey, *An Unpromising Land*, s. 61, 233.

²⁵ Ibidem, s. 211–217, 236.

²⁶ W przypadku emigracji do USA poziom powrotów Żydów wynosił ok. 5 proc. i był wielokrotni niższy niż w przypadku np. powrotów Polaków czy Litwinów, J.D. Sarna, *The Myth of No Return. Jewish Return Migration to Eastern Europe, 1881–1914*, „American Jewish History” 71, 1981, 2, s. 256.

Ilu mieszkańców sztetla wyemigrowało: przypadek Bielska i Orli

Badacze migracji z Imperium Rosyjskiego nie dysponują źródłami, które pozwoliłyby na szczegółowe określenie poziomu wyjazdów z poszczególnych guberni. W Rosji, w odróżnieniu od Austro-Węgier, nie gromadzono danych statystycznych o wielkości migracji, wyznaniu emigrantów i miejscu ich zamieszkiwania. Również urzędnicy państw docelowych nie zbierali informacji o prowincji, z których pochodzili przyjeżdżający. Oznacza to, że zapewne nigdy nie poznamy szczegółowych danych o wielkości migracji z Rosji z podziałem na gubernie. Nie są mi znane jakiegokolwiek badania, które podejmowałyby próbę dokładnego jej obliczenia dla wybranych sztetli, szacunki zaś dotyczące poszczególnych regionów Rosji mogą być zaledwie przyczynkiem do tematu²⁷.

Badacze zgadzają się natomiast, że emigracja w największym stopniu objęła Żydów zamieszkujących tzw. Kraj Północno-Zachodni, czyli gubernie litewskie i białoruskie²⁸. Według danych spisu powszechnego z 1897 r. mieszkało tam 1,42 mln Żydów, co stanowiło 27,3 proc. ich rosyjskiej populacji i 14,1 proc. mieszkańców tego regionu. Był to najwyższy odsetek ludności żydowskiej w całym państwie (obok Królestwa Polskiego, gdzie mieszkało 1,31 mln wyznawców religii możeszowej). Przy tym w tej części Rosji udział Żydów w populacji miejskiej był najwyższy i sięgał 52,6 proc. w miastach i 58,2 proc. w miasteczkach²⁹. Ziemie te należały do najbiedniejszych w całej strefie osiedlenia i poza nielicznymi wyspami (m.in. Białystok), rozwijały się wolniej niż np. ziemie ukraińskie. Według szacunków Joela Perlmana aż 53 proc. Żydów emigrujących z Imperium Rosyjskiego ok. 1900 r. pochodziło z guberni wileńskiej, kowieńskiej, grodzieńskiej oraz graniczących z nimi guberni suwalskiej i łomżyńskiej, choć na tym obszarze mieszkało 15 proc. ludności żydowskiej strefy

²⁷ W przypadku Królestwa Polskiego próbę oszacowania emigracji Żydów podjął Konrad Zieliński, jednak jego wyliczenia opierały się o dane z lat 1909–1913, zebrane przez Międzynarodowe Biuro Pracy i National Bureau of Economic Research z Nowego Jorku. Uzyskaną liczbę (16,7 tys. osób) można odnieść jedynie do migracji legalnej, która stanowiła niewielką część całości migracji, K. Zieliński, op. cit., s. 28–33.

²⁸ S. Kuznets, op. cit., s. 117–119; J. Perlmann, *The Local Geographic Origins of Russian-Jewish Immigrants, Circa 1900*, Levy Economics Institute of Bard College, August 2006, s. 12, <http://www.levyinstitute.org/publications/the-local-geographic-origins-of-russian-jewish-immigrants-circa-1900> (dostęp: 12 II 2020).

²⁹ S. Kuznets, op. cit., s. 116. Co ciekawe, w regionie tym najwyższy był stosunek żydowskich mężczyzn do kobiet, który wynosił 1,08 (dla porównania w guberniach południowych 1,02, w Królestwie Polskim 1,06).

osiedlenia³⁰. Jednocześnie 13 proc. migrantów pochodziło z pozostałych siedmiu prowincji Królestwa Polskiego, 4 proc. z guberni witebskiej i mohylewskiej, 8 proc. mińskiej i płockiej, 15 proc. z wołyńskiej, podolskiej, kijowskiej i 7 proc. z guberni południowo-wschodnich.

Z tzw. Kraju Północno-Zachodniego nie tylko pochodziło najwięcej migrantów, ale tereny te – obok guberni płockiej i suwalskiej – zostały najwcześniej, bo od początku lat osiemdziesiątych XIX w., objęte masowymi wyjazdami³¹. Dopiero w kolejnej dekadzie migracja na szerszą skalę objęła gubernie południowe³². Na pionierską rolę emigrantów żydowskich z tej części Imperium Rosyjskiego wskazuje również chronologia powstawania ziomkostw w USA. Wprawdzie w 1855 r. przez Żydów z Krakowa zostało powołane Krakauer Society, ale już w 1865 r. Żydzi z Białegostoku założyli Białostoker Unterstutzungs Verein, pierwszy z licznych potem białostockich landsmanszaftów. W przyszłości okazał się on być jednym z najpotężniejszych wśród wszystkich landsmanszaftów, czyli organizacji stworzonych przez dawnych mieszkańców danej miejscowości w Europie³³. Przed 1882 r., a zatem na progu wielkiej emigracji, działało już 87 ziomkostw Żydów z Europy Wschodniej.

Dość wcześniej powstały landsmanszafty podlaskich sztetli. W 1888 r. 18 bielskich Żydów powołało do życia Bielsker Bruderlicher Unterstutzungs Verein, którego pierwszym prezesem został dwudziestotrzyletni Mike Rubin, przebywający w USA od 1882 r.³⁴ W kolejnych latach powstały ziomkostwa m.in. Siemiatycz (1890), Narewki (1890), Krynek (1890) i Orli (1892)³⁵. Zanim żydowscy migranci z danej miejscowości mogli założyć organizację, musiały być spełnione minimum dwa warunki: obecność co najmniej kilku znających się osób, wywodzących się z jednego sztetla, oraz kilkuletni okres pobytu w USA, wystarczający na opanowanie języka i zapewnienie minimalnej bazy materialnej³⁶.

³⁰ J. Perlmann, op. cit., s. 12. Autor określił gubernie, z których pochodzili migranci, na podstawie analizy wybranych losowo 8897 formularzy migracyjnych, w których wpisana była miejscowość ostatniego ich pobytu. Należy podkreślić, że jest to jedynie próba statystyczna.

³¹ Y. Spitzer, op. cit., s. 4.

³² H.R. Diner, *Roads Taken*, s. 30.

³³ D. Soyer, *Jewish Immigrant Associations and American Identity in New York, 1880–1939*, Cambridge 1997, s. 47; R. Kobrin, op. cit., s. 93.

³⁴ YIVO, RG 1046, Bielsker Bruderlicher Unterstutzungs Verein, Secretary's Report, May 1st, 1938, b.pag.; *U.S. Naturalization Records Indexes, 1791–1992*, dostępny na Ancestry.com.

³⁵ YIVO, RG 1023, box 2/10, 40th Anniversary of the Independent Orler Benevolent Society 1892–1932, b.pag.

³⁶ Szerzej: W. Konończuk, *Ziomkostwa Żydów polskich w Stanach Zjednoczonych. Studium przypadku landsmanszaftów Bielska Podlaskiego i Orli (1888–1993)*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2019, 1.

Przyjrzyjmy się teraz wielkości emigracji na przykładzie dwóch sztetli, położonych w zachodniej części guberni grodzieńskiej: powiatowego Bielska i położonej o 10 km od niego małomiasteczkowej Orli³⁷. Obie miejscowości stanowiły typowe przykłady żydowskich osiedli z tej części strefy osiedlenia, która wykazywała największą dynamikę migracyjną. Obie miały charakter handlowo-rolniczy, z rozwiniętym rzemiosłem, bez przemysłu, ale w przypadku tej pierwszej z funkcjami administracyjnymi. Według spisu powszechnego z 1897 r. Bielsk zamieszkiwały 7464 osoby, w tym 4062 Żydów (54,4 proc.), Orle zaś 3003 mieszkańców, w tym 2310 Żydów (76,9 proc.)³⁸. W całym ujeździe (powiecie) bielskim były 24 tys. Żydów, co stanowiło 14,9 proc. wszystkich mieszkańców.

Szczegółowe określenie, ilu żydowskich mieszkańców Bielska i Orli wyemigrowało, nie jest możliwe, gdyż brak jest precyzyjnej i całościowej statystyki. Można jednak oszacować skalę ich wyjazdów do Stanów Zjednoczonych dzięki bazom danych portów amerykańskich. Najważniejszymi z nich były Nowy Jork, dokąd na przełomie XIX i XX w. przybywało ok. 80 proc. migrujących, oraz Filadelfia, Boston i Baltimore. Dostępne listy pasażerów zawierają informacje o miejscowości, z których pochodzili, wiek i narodowość.

Aby ustalić wielkość migracji z Bielska i Orli, przeanalizowano listy pasażerów wszystkich amerykańskich portów przyjmujących migrantów z Europy³⁹. Żmudne wyliczenia pozwoliły określić, jak się wydaje, dość dokładną skalę wyjazdów mieszkańców obu miejscowości (Żydów i chrześcijan) w latach 1885–1914, czyli w okresie, kiedy emigracja była najwyższa. Uzyskane dane są jednak niepełne ze względu na niedoskonałość amerykańskiej statystyki migracyjnej. W szczególności dotyczy to okresu przed 1892 r., kiedy powstało główne centrum przyjmowania emigrantów na wyspie Ellis. Przy nazwiskach niektórych pasażerów nie

³⁷ Zdecydowano się na wybór tych dwóch miejscowości ze względu na... ich krótkie i proste nazwy, co zmniejszyło możliwość pomyłek przy ich zapisywaniu przez amerykańskich urzędników migracyjnych. Inne miejscowości w regionie mają nazwy na tyle złożone (np. Ciechanowiec, Drohiczyn, Kleszczele czy Siemiatycze), że – po ich wykrzywionym zapisaniu w formularzach migracyjnych – są często niemożliwe do zidentyfikowania.

³⁸ *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г.: Гродненская губерния*, Санкт Петербург 1904.

³⁹ Listy pasażerów dostępne są na następujących stronach internetowych: www.libertyellisfoundation.org, prowadzoną przez Ellis Island Foundation i obejmującą dane portu w Nowym Jorku z lat 1892–1924; The National Archives aad.archives.gov/aad; Castle Garden <https://www.familysearch.org/blog/en/ny-castle-garden-ellis-island/>, obejmującą dane portu Nowy Jork do 1890 r.; oraz portalu Ancestry.com, który umożliwia dostęp do danych wszystkich amerykańskich portów.

zamieszczono danych o miejscu zamieszkania lub są one niemożliwe do odczytania z oryginalnego dokumentu. Ponadto, migranci z Imperium Rosyjskiego czasami podawali nie tyle miejsce ostatniego zamieszkania, co pobytu, nawet jeśli był on jedynie tymczasowy. Wreszcie pisownia nazw obu miejscowości często była zniekształcona w wyniku błędnego zapisu przez urzędników migracyjnych, co wymagało poszukiwań w różnych wariantach (m.in. jako „Bilsk” i „Orle”, czyli nazwy obu miejscowości w języku jidysz, a także m.in. „Byelsk”, „Gielsk”, „Orlja”, „Orlya”)⁴⁰.

Mimo tych zastrzeżeń, uzyskane dane pozwalają ustalić dość wierny obraz emigracji mieszkańców obu miejscowości. Co zatem z nich wynika? Między rokiem 1885⁴¹ a 1914 do Stanów Zjednoczonych wyemigrowało 1639 mieszkańców Bielska, w tym 1173 Żydów (71,5 proc.), oraz 731 mieszkańców Orli, w tym 563 Żydów (77 proc.). Corocznie wyjeżdżało więc 40 żydowskich mieszkańców Bielska i 20 Orli. Szczyt wyjazdów przypadł w latach 1901–1914, kiedy wyjechało 85 proc. wszystkich emigrantów żydowskich z Bielska i 91 proc. z Orli. Dla ogromnej większości emigrantów z obu podlaskich sztetli portem docelowym po drugiej stronie oceanu był Nowy Jork, dokąd przyплыnęło 90,5 proc. bielskich Żydów i 93,1 proc. orlańskich.

Porównując poziom migracji Żydów i chrześcijan w stosunku do proporcji obu wyznań, można stwierdzić, że migracja żydowska była znacznie większa w Bielsku i zbliżona w Orli. Jednocześnie należy zauważyć, że emigracja bielskich Żydów do USA była proporcjonalnie wyższa niż emigracja zagraniczna Żydów z Imperium Rosyjskiego. Do 1914 r. za ocean wyemigrowało bowiem 28,9 proc. żydowskiej populacji Bielska według jej liczebności z 1897 r. Dla emigrantów żydowskich w skali całej Rosji odsetek migrantów do wszystkich krajów wynosił 28,4 proc. populacji (w 1897 r. było 5,2 mln Żydów, z których w latach 1885–1914 wyemigrowało 1,48 mln)⁴². W przypadku Orli ten odsetek był nieco niższy niż dla całego kraju i wynosił 24,4 proc.

⁴⁰ Inne warianty zapisu nazw Bielska i Orli zostały uwzględnione pod warunkiem, że dane w dokumencie pozwoliły na bezsporne zidentyfikowanie tych miejscowości. Pewnym utrudnieniem jest występowanie miejscowości o nazwie Bielsk w guberni płockiej i Orla w powiecie lidzkim (obie znacznie mniejsze niż podlaskie Bielsk i Orla). Wówczas pomocne w ustaleniu, o jaką miejscowość chodzi, okazywały się inne dane (np. nazwisko pozwalające skojarzyć daną osobę z członkiem jej rodziny, który wyemigrował wcześniej). Gdy brakowało informacji o narodowości emigranta, praktycznie w każdym przypadku możliwe było jej ustalenie dzięki imieniu i nazwisku.

⁴¹ Dane wcześniejsze nie wykazują obecności migrantów z Bielska i Orli, choć wiadomo, że wśród założycieli ziomkostwa bielskiego sześć osób wyemigrowało przed 1885 r.

⁴² Dane za: S. Kuznets, op. cit., s. 38.

Tabela 2. Emigracja mieszkańców Bielska i Orli do USA w latach 1885–1914

	1885–1891	1892–1900	1901–1905	1906–1910	1911–1914	Razem
BIELSK						
Żydzi	48	123	354	429	219	1173
Chrześcijanie	0	19	90	220	137	466
Razem	48	142	444	649	356	1639
ORLA						
Żydzi	4	46	153	192	168	563
Chrześcijanie	0	8	19	61	80	168
Razem	4	54	172	253	248	731

Źródło: Obliczenia własne na podstawie statystyk portów amerykańskich.

Należy podkreślić, że powyższe obliczenia nie dają pełnego obrazu emigracji żydowskiej z obu miejscowości, a jedynie przedstawiają informacje o potwierdzonych przybyszach do Stanów Zjednoczonych. Uzyskane liczby są z pewnością dalece niepełne z kilku powodów.

Po pierwsze, jak już wspomniano, przy części dokumentów migracyjnych zapis dotyczący miejsca pochodzenia danej osoby jest niewyraźny lub został zapisany w sposób zniekształcony. Tym samym uniemożliwiło to zidentyfikowanie wszystkich emigrantów z obu miejscowości.

Po drugie, dane zawarte w tabeli nie obejmują migracji z Bielska i Orli do innych państw, która — jeśli przyjąć dane dla wyjazdów Żydów z Imperium Rosyjskiego — wynosiła 22 proc. wszystkich migrujących. W przypadku obu badanych miejscowości mamy potwierdzenie źródłowe o emigracji mieszkających tam Żydów do Argentyny, Południowej Afryki i Palestyny⁴³.

Po trzecie, wielu Żydów z mniejszych miejscowości wyjeżdżało najpierw do większych miast, aby następnie stamtąd wyemigrować za granicę. W rezultacie w amerykańskich statystkach migracyjnych często pojawiało się ostatnie miejsce ich pobytu, a nie pochodzenia. W przypadku Bielska i Orli takim naturalnym centrum był odległy o 50 km Białystok⁴⁴.

⁴³ M.in.: w 1905 r. do Palestyny wyemigrował Aryeh Levin z Orli (1885–1969), w późniejszych latach słynny rabin i pedagog; w 1907 r. do Argentyny wyjechał bielski Żyd Dawid Abraham Gail (R. Gail, *Rodzina Gailów. Z Bielska do Argentyny i USA*, „Bielski Hostinec” 2019, 2, s. 63–64); w 1911 r. wspomniany wyżej Nachum Mendel Skaryszewski, a wkrótce po nim kilku innych mieszkańców Orli wyemigrowało do Południowej Afryki (E. Rabinowitz, op. cit.).

⁴⁴ Przykładem może być Pinchas Chrałołowski z Bielska, który osiedlił się najpierw w Białymstoku, aby stamtąd w 1889 r. wyemigrować do Nowego Jorku, M. Gordon, *Bielska rodzina Chrałołowskich*, „Bielski Hostinec” 2010, 1, s. 31–32.

Po czwarte, oszacowanie migracji z poszczególnych miejscowości możliwe jest również dzięki danym o liczbie członków poszczególnych ziomkostw w Stanach Zjednoczonych. Badacze uważają, że średnio co trzeci lub czwarty emigrant żydowski należał do landsmanszaftu⁴⁵. Wszystkie ziomkostwa bielskie w latach trzydziestych XX w. zrzeszały ok. 570 osób urodzonych w Bielsku, orlańskie zaś ok. 440 osób urodzonych w Orli (członkostwo w landsmanszafcie możliwe było również przez małżeństwo z osobą wywodzącą się z danego sztetla)⁴⁶. Przy tym liczby te dotyczą wyłącznie ziomkostw z Nowego Jorku, a wiadomo, że samodzielna organizacja Żydów z Orli działała również w Chicago.

Podsumowując, przedstawione w powyższej tabeli dane potwierdzają masowy charakter emigracji bielskich i orlańskich Żydów, ale zarazem pozwalają na całościową ich ocenę. Uwzględniając wszystkie zastrzeżenia, wydaje się, że przedstawione w powyższej tabeli liczby migrantów, którzy w latach 1885–1914 opuścili Bielsk i Orłę, można podnieść o 30–35 proc. Może stanowić to potwierdzenie, że poziom wyjazdów Żydów z miejscowości w tzw. Kraju Północno-Zachodnim był znacznie wyższy niż poziom migracji żydowskiej z innych regionów w strefie osiedlenia. Podstawę do takiej tezy dają również dane ówczesnych władz powiatu bielskiego. Dysponujemy ciekawym raportem z marca 1910 r., przygotowanym przez bielskiego *isprawnika* (szefa policji) na zlecenie administracji guberni grodzieńskiej. Donosił on, że emigracja za granicę z podlegającego mu powiatu zaczęła się „20–25 lat temu z powodu niewystarczających środków finansowych [mieszkańców] i braku pracy” oraz że wyjeżdżający wybierają „przeważnie Amerykę”⁴⁷. W dokumencie znalazły się również doniesienia naczelnika ziemskiego okolic Bielska, który pisał, że emigracja przybrała skalę masową, gdyż „obecnie rocznie wyjeżdża do 2 proc. ludności rejonu”. Raport stwierdza również, że „można oczekiwać dalszego rozwoju emigracji ze względu na brak w kraju wystarczającej ilości miejsc pracy”⁴⁸.

⁴⁵ *Jewish Hometown Associations*, s. 30; S. Sorkin, *Bridges to an American City. A Guide to Chicago's Landsmanshaften 1870–1990*, New York 1993, s. xiii.

⁴⁶ Liczbę członków określono na podstawie archiwów ziomkostw, przechowywanych w YIVO: RG 1046 (Bielsker Bruderlicher Unterstutzungs Verein); RG 1023 (Independent Orler Benevolent Society); RG 1400 (Orler Branch of Workmen's Circle) oraz badaniu WPA Yiddish Writer's Group Study z 1938 r., dostępnego na stronie Jewish Genealogical Society: <https://jgsny.org/index.php/searchable-databases/indexes-to-jewish-organizations/wpa-yiddish-writer-s-group-study-1938-39/yiddish-directory-search> (dostęp: 19 XII 2019). Szerzej na ten temat: W. Konończuk, op. cit., s. 183–185.

⁴⁷ Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Grodnie (dalej: NHAB), f. 103, op. 1, 4, k. 25–26, Об эмиграционном движении в уездах Гродненской губернии.

⁴⁸ *Ibidem*, k. 77v–78.

Zebrane dane emigrantów, przekazane przy wjeździe do USA, pozwalają również na ustalenie ich struktury wiekowej. Prześledźmy ją zatem w przypadku bielskich Żydów emigrujących w latach 1885–1914. W ogromnej większości byli to ludzie młodzi, aż 59 proc. z nich miało od 16 do 30 lat. Dzieci w wieku do 7 lat stanowiły 11 proc. emigrantów, a dorośli mający powyżej 50 lat zaledwie 4 proc. Rozkład struktury wieku żydowskich emigrantów z Bielska przedstawia poniższa tabela. Niemal dokładnie odpowiadała ona strukturze wieku Żydów emigrujących z Rosji do Stanów Zjednoczonych — osoby do 13 roku życia stanowiły 25,3 proc., w wieku 14–46 lat — 69,6 proc., powyżej zaś 45 lat — 5,1 proc.⁴⁹

Tabela 3. Wiek żydowskich emigrantów z Bielska do USA w latach 1885–1914

Wiek emigranta (w latach)	0–7	8–15	16–20	21–30	31–40	41–50	Powyżej 50
Procent wszystkich emigrantów	11	11	31,5	27,5	11	4	4

Źródło: Obliczenia własne na podstawie statystyk portów amerykańskich.

Poza paradygmatem pogromów — przyczyny migracji

W kwietniu 1881 r. w Jelizawietgradzie w guberni chersońskiej doszło do pogromu, pierwszego z całej serii podobnych wydarzeń, które w ciągu kolejnych trzech lat miały miejsce przede wszystkim na ziemiach ukraińskich. Efektem tego była fala żydowskich uciekinierów do Austro-Węgier. Głównym skupiskiem uchodźców stało się przygraniczne miasto Brody, gdzie latem tego roku zgromadziło się ok. 3 tys. osób. Od sierpnia do grudnia 1881 r., przy pomocy Alliance Israélite Universelle, ok. 1,8 tys. z nich udało się wyjechać do USA⁵⁰. Problemu to jednak nie rozwiązało i już w czerwcu 1882 w mieście tym zarejestrowano 14,5 tys. Żydów z Rosji, w całej zaś Galicji 24 tys.⁵¹ Brody, które również w późniejszych latach były ważnym przystankiem dla rosyjskich Żydów, stały się jednym z symboli ich exodusu.

⁴⁹ RGIA, f. 1276, op. 2, 114, k. 139v.; M. Weisser, *A Brotherhood of Memory. Jewish Landsmanshaftn in the New World*, Ithaca–London 1989, s. 26.

⁵⁰ B. Kuzmany, *Brody. A Galician Border City in the Long Nineteenth*, Leiden–Boston 2017, s. 235–236.

⁵¹ Ibidem, s. 237; Z. Szajkowski, *How the Mass Migration to America Began*, „Jewish Social Studies” 4, 1942, s. 299.

W dawniejszych badaniach nad migracją żydowską z Imperium Rosyjskiego przyjmowano, że główną jej przyczyną były pogromy. Obecnie większość badaczy za ważniejsze determinanty uznaje kwestie gospodarcze i demograficzne (przeludnienie)⁵². Koronnym argumentem jest to, że pierwsza fala pogromów (1881–1884) nie objęła ziem północno-zachodnich⁵³, gdzie — jak wspomniano — migracje zaczęły się najwcześniej i przybrały najwyższy rozmiar. Warto też zwrócić uwagę, że fenomen masowych wyjazdów Żydów nie dotyczył tylko Imperium Rosyjskiego, ale również sąsiednich Austro-Węgier i Rumunii. Z państwa Habsburgów, gdzie mieszkało 2,2 mln ludności żydowskiej, tylko do USA w latach 1881–1914 wyemigrowało 380 tys.⁵⁴ Poziom migracji w stosunku do całości żydowskiej populacji tego kraju był wprawdzie o 1/3 niższy niż w Rosji, ale należy zwrócić uwagę, że Żydzi cieszyli się tam prawami obywatelskimi nieporównywalnie większymi oraz że był to kraj wolny od pogromów⁵⁵.

Natomiast druga fala pogromów w latach 1903–1906, gdy doszło do 657 takich wydarzeń, w których śmierć poniosło ponad 3 tys. Żydów, miała wpływ na wzrost emigracji z Rosji⁵⁶. Jak wynika z niedawnych badań Yannaya Spitzera, z obszarów objętych na początku XX w. pogromami poziom migracji do USA w latach 1906–1914 był o 23 proc. wyższy w porównaniu do terenów, na których pogromów nie było⁵⁷. Nie przypadkiem w tym okresie liczba wyjazdów była najwyższa (w latach

⁵² Jednym z pierwszych, który zwrócił na to uwagę, był Simon Kuznets (op. cit.). Z najnowszych prac m.in.: G. Alroey, *Patterns of Jewish Emigration from the Russian Empire from the 1870s to 1914*, „Jews in Russia and Eastern Europe” 2006, 2; L.P. Boustan, *Were Jews Political Refugees or Economic Migrants? Assessing the Persecution Theory of Jewish Emigration, 1881–1914*, w: *The New Comparative Economic History. Essays in Honor of Jeffrey G. Williamson*, red. T.J. Hatton, K.H. O'Rourke, A.M. Taylor, Cambridge 2007; Y. Spitzer, op. cit.; K. Zieliński, op. cit., s. 17.

⁵³ Zob. m.in.: J.D. Klier, *The Pogrom Paradigm in Russian History*, w: *Pogroms. Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, red. J.D. Klier, S. Lamroza, Cambridge 1992, s. 14; C. Le Foll, *The Missing Pogroms of Belorussia*, w: *Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom in East European History*, red. J. Dekel-Chen, D. Gaunt, N.M. Meir, I. Bartal, Bloomington 2010, s. 159–160. Badania Dariusa Staliunasa pokazały, że na początku lat osiemdziesiątych XIX w. w tym regionie doszło do „chrześcijańsko-żydowskich konfrontacji”, ale „nie rozwinęły się one w masowe pogromy jak w przypadku południowej Rosji”, D. Staliunas, *Anti-Jewish Disturbances in the North-Western Provinces in the Early 1880s*, „East European Jewish Affairs” 2004, 2, s. 131.

⁵⁴ S. Kuznets, op. cit., s. 39.

⁵⁵ M.in.: A. Eisenbach, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988, s. 436–443; M. Soboń, *Polacy wobec Żydów w Galicji doby autonomicznej w latach 1868–1914*, Kraków 2011, s. 60–64.

⁵⁶ *Pogroms. Anti-Jewish Violence*, s. 227; G. Alroey, *An Unpromising Land*, s. 54.

⁵⁷ Y. Spitzer, op. cit., s. 4. Według wyliczeń Spitzera pogromy z lat 1903–1906 objęły 89 proc. powiatów w ukraińskich guberniach południowych, 70 proc. w południowo-zachodnich, 55 proc. w litewskich i białoruskich oraz 22 proc. Królestwa Polskiego, ibidem, s. 25.

1903–1907 wyemigrowało niemal pół miliona Żydów). Strach odczuwali również Żydzi na Podlasiu, mimo że — poza Białymstokiem w 1906 r. — nie doszło tam do pogromów. Dobrze obrazuje to fragment wspomnień Beryla Sterna, działacza Polskiej Partii Socjalistycznej z Bielska, który pisał, że w 1905 r. „panował strach przed pogromem [– –] Bielsk był miastem powiatowym, wszyscy *priziwnikes* [poborowi] przyjeżdżali tutaj, upijali się, maszerowali ulicami, śpiewali i zaczepiali sklepikarzy i młode dziewczyny. Policja im nie przeszkadzała”⁵⁸.

Wytłumaczenia masowej migracji Żydów należy szukać w wielu innych czynnikach o charakterze wewnętrznym i zewnętrznym. Z tej pierwszej grupy cztery wydają się najistotniejsze. Po pierwsze, bieda mas żydowskich, którą pogłębiła zmiana tradycyjnych stosunków gospodarczych, podkopująca fundamenty gospodarcze i społeczne sztetla. W 1897 r. liczba rosyjskich Żydów bez konkretnego zajęcia dochodziła do 50 proc.⁵⁹ We wspomnianym raporcie szefa policji bielskiej z 1910 r. czytamy, że emigracja Żydów wywołana jest „brakiem stałej pracy i w ogóle środków do życia, a po części także chęcią uniknięcia służby wojskowej”⁶⁰. W bielskiej „Księdze pamięci” jest wiele opisów biedy jeszcze w okresie przed wybuchem I wojny światowej. Jedna z emigrantek wspominała: „Bielsk był miastem przeważnie ubogim. Byli oczywiście ubożsi i mniej biedni, a także bogatsi. Ale całe zmartwienie miasta, cała jego lokalna aktywność, zamykała się w ramach biedy. Było to miasto bez przemysłu i bez źródeł utrzymania [– –] nie było w stanie utrzymać kolejnych pokoleń”⁶¹. Inny żydowski emigrant, osiadły w Nowym Jorku, pisał w 1893 r., że przyczyną emigracji są „przede wszystkim niekorzystne warunki ekonomiczne. Skupienie Żydów w miastach i miasteczkach strefy osiadłości, konkurencja, ogromna przewaga podaży nad popytem — oto, co głównie skłania masę biednej ludności żydowskiej do opuszczenia miejsca zamieszkania i wyjazdu do dalekich państw za Atlantykiem”⁶².

⁵⁸ B. Stern, *Zichroynes fun szturmische jorn. Bielsk 1898–1907*, Newark 1954, s. 63–64. Polska wersja wspomnień Sterna ukaże się w 2021 r. w tłumaczeniu Anny Szyby i w moim opracowaniu.

⁵⁹ С.М. Дубнов, *Евреи в России и в западной Европе в эпоху антисемитской реакции*, Москва 1923, s. 14. Według innych danych liczba tzw. *luftmeneczn* (z jidysz dosł. żyjących z powietrza), czyli osób bez żadnego fachu i kapitału, wynosiła wraz z członkami ich rodzin do 40 proc. ludności żydowskiej, G. Sorin, *A Time for Building. The Third Migration. 1880–1920*, Baltimore–London 1992, s. 23.

⁶⁰ NHAB, f. 103, op. 1, 4, k. 25v.

⁶¹ F. Grinberg, *Niezwykły Bielsk*, w: *Księga pamięci Żydów Bielska Podlaskiego*, red. W. Konończuk, D. Fionik, Bielsk Podlaski 2017, s. 83.

⁶² Г.М. Прайс, *Русские евреи в Америке. Очерки из истории, жизни и быта русско-еврейских эмигрантов в Соединенных Штатах Северной Америки. С 1881 по 1891 гг.*,

Po drugie, po wstąpieniu na tron w 1881 r. cara Aleksandra III doszło do zaostrzenia polityki antyżydowskiej, czego efektem było przyjęcie dyskryminacyjnego ustawodawstwa, które m.in. nałożyło restrykcje na aktywność ekonomiczną i społeczną Żydów oraz odebrało im niektóre – wcześniej i tak ograniczone – prawa⁶³. W szczególności chodzi o tzw. prawa majowe z 1882 r., które zabraniały Żydom osiedlania się poza miastami i przedmieściami, nabywania i dzierżawy ziemi oraz prowadzenia działalności handlowej w święta prawosławne. W 1887 r. zmniejszono liczbę Żydów przyjmowanych do szkół wyższych, zaś w 1890 i 1892 r. odebrano im czynne i bierne prawa wyborcze w wyborach do rad miejskich.

Po trzecie, niebywały boom demograficzny społeczności żydowskiej w Imperium Rosyjskim, której liczebność wzrosła z poziomu ok. 1 mln osób w 1800 r. do 5,2 mln w 1897 r. Choć proces dotyczył całej populacji Rosji, która zwiększyła się z 74 mln w 1860 r. do 164 mln w 1913 r., to w przypadku Żydów wzrost był wyższy i wynosił ok. 1,8 proc. rocznie⁶⁴. W efekcie, mimo ogromnego poziomu migracji, liczba Żydów w Rosji nadal wzrastała.

Tabela 4. Przyrost naturalny ludności żydowskiej Rosji w stosunku do poziomu ich emigracji w latach 1881–1914 (proc.)

Okres	Przyrost naturalny	Poziom migracji	Wzrost populacji żydowskiej
1881–1890	17	5	12
1891–1900	18	8	10
1901–1910	18	19	-1
1911–1914	16	21	-5

Źródło: *Краткая еврейская энциклопедия*, t. 7, Иерусалим 1994, s. 285.

Po czwarte, obserwowany był proces rozpadu tradycyjnego modelu życia społecznego Żydów, powstawanie przemysłu w dużych miastach i migracja do nich mieszkańców sztetli, odchodzenia od religijnej ortodoksji. Nałożenie się na siebie tych procesów w relatywnie krótkim okresie wywołało efekt szoku dla konserwatywnych społeczności, a zarazem zwiększało gotowość jej przedstawicieli do migracji zagranicznych.

Перебыр 1893, s. 1. Szczegółowo na ten temat: H.D. Löwe, *The Tsars and the Jews Reform, Reaction and Anti-Semitism in Imperial Russia, 1772–1917*, Chur-Langhorne 1993.

⁶³ A. Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, t. 2: 1881 to 1914, Oxford 2012, s. 13–15; D. Grinberg, *Migracje i emigracja Żydów wschodnioeuropejskich w latach 1795–1939*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1993, 1–2, s. 98.

⁶⁴ S. Kuznets, op. cit., s. 63–64.

W końcu XIX w. doszło do gwałtownych zmian nie tylko wewnątrz wspólnot żydowskich w Rosji, ale również wokół nich. Bezprecedensowa skala migracji nie byłaby możliwa bez szybkiego wzrostu gospodarczego w Stanach Zjednoczonych, Argentynie i innych państwach, które potrzebowały milionów nowych rąk do pracy. Emigracji sprzyjał spadek kosztów podróży przez Atlantyk dzięki udoskonaleniu w drugiej połowie XIX w. parowców, co zrewolucjonizowało podróże międzykontynentalne⁶⁵. O ile podróż żaglowcem trwała 40–45 dni i była niebezpieczna ze względu na regularne katastrofy, to upowszechnienie się nowego napędu zmniejszyło znacząco jej koszty i długość do 10–14 dni⁶⁶. Zapoczątkowało to nową erę podróży transoceanicznych, które zaczęły być masowe, a ich koszty znacząco spadły. Nadal był to na tyle znaczący wydatek, że często na bilet składały się całe rodziny (w przypadku 61 proc. emigrantów koszty opłacali krewni)⁶⁷. Pojawiły się wielkie przedsiębiorstwa morskie zainteresowane napływem pasażerów, które rozwinęły sieć agentów i agitację promigracyjną. Natomiast budowa linii kolejowych umożliwiła sprawne dostanie się do portów w Hamburgu, Bremie czy Rotterdamie. W 1862 r. powstała pierwsza kolej łącząca Rosję z Prusami, a w kolejnych kilkunastu latach sieć połączeń się rozwinęła, w 1873 r. ukończono linię Grajewo–Białystok–Bielsk–Brześć, co dawało możliwość połączenia wielu sztetli z tej części Imperium Rosyjskiego z dużymi miastami w Europie Zachodniej.

Należy również wspomnieć, że jednym z najważniejszych czynników zwiększających migrację było powstawanie sieci migracyjnych, czyli związków interpersonalnych między migrantami, a środowiskiem, z którego się wywodzili. Wyjazd określonej liczby mieszkańców danej miejscowości („pionierów”), którzy utrzymywali kontakty z miejscem pochodzenia, po pewnym czasie wpływał na podjęcie analogicznej decyzji przez członków ich rodzin, sąsiadów, znajomych itd.⁶⁸ Wywoływało to swoisty efekt „kuli śnieżnej”, prowadząc do szybkiego wzrostu migracji. Wytworzenie się sieci migracyjnych dawało możliwość zredukowania kosztów podróży i ryzyka migracyjnego, a zarazem zwiększało prawdopodobieństwo wyjazdu osób z tego samego sztetla, przyczyniając się do

⁶⁵ W. Nugent, *Crossings. The Great Transatlantic Migrations, 1870-1914*, Bloomington 1995, s. 29.

⁶⁶ A. Walaszek, *Migracje*, s. 228–229. Pierwszy parowiec dopłynął z Europy do USA w 1838 r. W latach 1836–1853 śmiertelność wyniosła 1,5 proc. wszystkich podróżujących przez Atlantyk.

⁶⁷ S. Kuznets, op. cit., s. 113.

⁶⁸ D. Praszalowicz, K.A. Makowski, A.A. Zięba, *Mechanizmy zamorskich migracji łańcuchowych w XIX wieku. Polacy, Niemcy, Żydzi, Rusini. Zarys problemu*, Kraków 2004, s. 31.

dalszego wzrostu migracji⁶⁹. W latach 1908–1914, gdy sieci migracyjne były już wytworzone, aż 94,3 proc. wyjeżdżających Żydów deklarowało dołączenie do rodziny, 4 proc. zaś do przyjaciół⁷⁰.

Podsumowując, można stwierdzić, że wielka migracja Żydów z Imperium Rosyjskiego w końcu XIX w. nie byłaby możliwa bez połączenia kompleksu przyczyn o charakterze wewnętrznym z korzystną koniunkturą zewnętrzną, opartą o dokonującą się rewolucję technologiczną i zagranicznymi rynkami pracy gotowymi do przyjęcia mas migrantów.

Anatomia emigracji

Emigracja z Rosji nie była jednak łatwą sprawą nawet wówczas, gdy chciało się wyjechać zgodnie z prawem. Legalny wyjazd możliwy był wyłącznie na podstawie paszportu wydanego przez urząd gubernialny, ale aby go otrzymać, niezbędne było spełnienie skomplikowanych warunków. Przyjrzyjmy się zatem tej wielostopniowej procedurze. Należało najpierw złożyć podanie do władz *wołosti* (jednostka administracyjno-terytorialna, odpowiednik gminy) lub miejskich, w zależności od miejsca zamieszkania, i otrzymać zaświadczenie o braku przeszkód skarbowo-administracyjnych. Kolejnym etapem było otrzymanie świadectwa od *prystawa* (funkcjonariusza wykonującego funkcje policyjne) o braku przeciwwskazań o charakterze sądowym oraz o uregulowanej służbie wojskowej. Z takimi dokumentami przyszedł emigrant udawał się do powiatowego *isprawnika*, który na tej podstawie wydawał zgodę na wyjazd. Ostatnim działaniem było zwrócenie się z oficjalną prośbą o wydanie paszportu do urzędu gubernialnego, uiszczenie opłaty w wysokości 15,5 rubla, a także zamieszczenie w gazecie urzędowej informacji o planowanym wyjeździe za granicę⁷¹. Otrzymanie dokumentu poprzedzała jeszcze zapłata kilku podatków w łącznej wysokości 17,75 rubli. Cała procedura zajmowała co najmniej trzy–sześć miesięcy i wymagała często dalekiej podróży do miasta – siedziby kancelarii gubernatora, co wiązało się z dodatkowymi kosztami⁷². Paszport zagraniczny, znany w Rosji od 1649 r., należało

⁶⁹ D.S. Massey, J. Arango, G. Hugo, A. Kouaouci, A. Pellegrino and, J.E. Taylor, *Theories of International Migration. A Review and Appraisal*, „Population and Development Review” 1993, 3, s. 448–449; J. Arango, *Explaining Migration. A Critical View*, „International Social Science Journal” 2000, 52, s. 291–292; Y. Spitzer, op. cit., s. 38.

⁷⁰ S. Kuznets, op. cit., s. 113.

⁷¹ RGIA, f. 1276, op. 2, 114, k. 15.

⁷² П.Д. Тизенко, *Эмиграционный вопрос в России, 1820–1910*, Либава 1909, s. 19–21.

zwrócić na granicy w trakcie podróży powrotnej, co sprawiało, że dokument ten spełniał przede wszystkim funkcję wiza wyjazdowej⁷³.

Niezbędne było posiadanie również paszportu wewnętrznego (tzw. *plakatny*), który dawał możliwość poruszania się po kraju w oddaleniu od miejsca zamieszkania. Dopełnienie wszystkich formalności często wymagało zapłacenia łapówki urzędnikowi. Najczęściej był to *isprawnik*, który po odpowiednim „przekonaniu” najczęściej brał na siebie załatwienie wszystkich formalności, lub też należało płacić na każdym kolejnym etapie procesu otrzymywania paszportu. Standardowa wysokość łapówki wynosiła 10 rubli, ale nie musiała ona przesądzać o wydaniu dokumentu⁷⁴. Korupcja przy uzyskiwaniu paszportów była szeroko rozpowszechniona. W 1886 r. generał-gubernator wileński, kowieński i grodzieński pisał do cara Aleksandra III, że „samorządy miejskie stale nadużywają prawa wydawania paszportów”⁷⁵. Już tylko mnogość ujawnionych przypadków świadczy, że problem miał charakter systemowy. W 1901 r. starosta i pisarz miejski Orli zostali oskarżeni o wymuszanie od trzech orlańskich Żydów dodatkowych pieniędzy za wydawanie dokumentów na wyjazd za granicę⁷⁶. Podobne sprawy miały miejsce w innych miejscowościach Podlasia, m.in. w Bielsku, Boćkach i Ciechanowcu⁷⁷.

Uciążliwość wieloetapowej procedury sprawiała, że niektórzy z emigrujących zlecali zajęcie się formalnościami związanymi z uzyskaniem paszportu zagranicznego agentom-pośrednikom, co jednak kosztowało co najmniej dwukrotnie więcej⁷⁸. Ich działalność dobrze podsumowywał wewnętrzny dokument Ministerstwa Handlu i Przemysłu z 1906 r.:

Agenci zdobywają dla emigranta wszystkie dokumenty niezbędne dla wyjazdu za granicę, a w związku z tym, że nie zawsze łatwo jest je otrzymać, to uruchamiają różnego rodzaju znajomości. A jeśli się to nie udaje, zaczynają się różnego rodzaju oszustwa. Najbardziej wykorzystywanym sposobem obejścia trudności jest zarejestrowanie emigranta w innym powiecie. [– –] Bardzo rozpowszechnione jest również dostarczanie emigrantom podrobionych paszportów⁷⁹.

⁷³ E. Lohr, *Russian Citizenship. From Empire to Soviet Union*, Cambridge 2012, s. 24.

⁷⁴ A. Chwalba, *Imperium korupcji w Rosji i Królestwie Polskim 1861–1917*, Warszawa 2006, s. 68–69.

⁷⁵ ННАВ, ф. 2, оп. 19, 173, к. 2.

⁷⁶ ННАВ, ф. 17, оп. 1, 227, к. 5–6, О вымогательстве денег Орляным мещанским старостой Бельского уезда при выдаче паспортов мещанам мест. Орля.

⁷⁷ ННАВ, ф. 2, оп. 19, 169, к. 6v, О подкупе членом бельской мещанской управы Мази Кельманом мещан для избрания его в мещанскую управу; *ibidem*, ф. 2, оп. 19, 173, к. 14, О сокращении полномочий мещанских управлений губернии.

⁷⁸ П.Д. Тизенко, *op. cit.*, s. 23.

⁷⁹ RGIA, f. 1276, op. 2, 114, k. 16.

Jeśli udało się otrzymać paszport zagraniczny, wyjazd mógł nastąpić przez jeden z pięciu portów: Lipawę, Hanko, Windawę, Rygę i Odessę lub koleją do portów zachodnioeuropejskich. Największe znaczenie miały te dwa pierwsze, przez które w latach 1900–1909 wyjechało odpowiednio 241 tys. i 187 tys. migrantów. Przez pozostałe trzy porty Rosję opuściło w tym czasie zaledwie 14 tys. osób⁸⁰. Oznacza to, że w pierwszej dekadzie XX w. udział Lipawy i Hanko w całości migracji z Rosji wynosił 29,6 proc. Liczbę tę można potraktować jako wyjazdy legalne.

Tabela 5. Emigracja przez port w Lipawie w całości migracji z Rosji w latach 1900–1909

	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909
Port w Lipawie (tys.)	8	7,5	13,2	11,3	21,6	22,1	50,5	59	20,7	27,5
Odsetek całości migracji (proc.)	8,8	8,8	12,3	8,3	14,8	12	23,4	22,7	13,2	22,8

Źródło: Obliczenia własne na podstawie RGIA, f. 1276, op. 2, 114, k. 138, 153v.

W założeniu każda podróż za granicę była tymczasowa, gdyż prawo rosyjskie nie przewidywało emigracji na stałe (zobacz szerzej poniżej). Drakońskie prawo rozchodziło się jednak z praktyką jego wybiórczego stosowania, co tylko potwierdza stare rosyjskie porzekadło, że „surowość prawa łagodzi jego niestosowanie”. Znacznie szybciej i taniej było bowiem wyemigrować nielegalnie, z czego korzystała znaczna większość wyjeżdżających.

We wspomnianym dokumencie Ministerstwo Handlu i Przemysłu informowało: „Wzdłuż naszej granicy powstał specjalny przemysł tajnego przewozu. Obecnie minimum 75 proc. naszej emigracji wyjeżdża tajnie bez paszportu przez granicę z Niemcami”⁸¹. Cztery lata później bielski powiatowy *isprawnik* pisał do urzędu gubernialnego: „Nieznacząca część [emigrantów] wyjeżdża na mocy paszportów zagranicznych przez port lipawski, a większość przekracza granicę lądową bez paszportów przez Grajewo, Augustów, Aleksandrowo, Mławę, Ostrołękę i Kolno, gdzie

⁸⁰ Uwagę zwraca niewielka rola Odessy, skąd podróż była dłuższa i bardziej kosztowna. Dlatego też Żydzi z guberni południowoukraińskich przekraczali granicę z Austro-Węgrami, skąd następnie docierali koleją do portów północnoniemieckich, I. Howe, *World of Our Fathers. The Journey of the East European Jews to America and the Life They Found and Made*, New York 2005, s. 28.

⁸¹ RGIA, f. 1276, op. 2, 114, k. 39. W innym wewnętrznym rosyjskim raporcie mowa jest, że 80 proc. emigracji to wyjazdy nielegalne. Cyt. za: E. Lohr, op. cit., s. 9.

w tajemnicy przechodzą granicę i trafiają do centralnych biur emigracyjnych w Prostkach, Iłowie i Ostrowie”⁸².

Wydaje się, że w przypadku Podlasia udział emigrujących legalnie był jeszcze niższy niż w przypadku średniej ogólnorosyjskiej. Dobrze obrazuje to przykład Białegostoku, który na początku XX w. miał pięćdziesięciotysięczną populację żydowską. W 1939 r. w USA mieszkało ok. 40–50 tys. Żydów z Białegostoku, 15–20 tys. w Palestynie, 10–20 tys. w Argentynie, 3 tys. w Australii (znaczna ich większość wyemigrowała przed 1914 r.)⁸³. Tymczasem w latach 1903–1906 Żydom białostockim wydawano corocznie zaledwie ok. stu paszportów zagranicznych, w kolejnych zaś trzech latach liczba ta wzrosła do ok. 200–400⁸⁴. W przypadku miasta, które słynęło z niezwykle prężnej diaspory, liczby te należy uznać za bardzo niewielkie⁸⁵. Szczególnie że tylko w latach 1904–1907 z Białegostoku wyjechało 5,4 tys. Żydów, z których większość wyemigrowała za granicę⁸⁶. Udział wyjazdów legalnych w całości emigracji Żydów z Białegostoku prawdopodobnie nie przekraczał ok. 10 proc. Granica z Niemcami znajdowała się w odległości kilkudziesięciu kilometrów od miasta, co niewątpliwie wpływało na decyzje o emigracji nielegalnej. Bliskość granicy była czynnikiem, który — obok już omówionych — sprawiał, że odsetek Żydów emigrujących z tzw. Kraju Północno-Zachodniego był najwyższy w całym Imperium Rosyjskim.

W ciągu relatywnie krótkiego okresu wytworzył się, działający głównie nieformalnie, system przerzutu emigrantów przez rosyjsko-niemiecką „zieloną granicę”, w szczególności na odcinku z Prusami Wschodnimi. Schemat opierał się o agentów, ważny element mechanizmu migracyjnego, którzy zajmowali się werbowaniem ludzi do wyjazdów, działając zwykle na zlecenie wielkich towarzystw okrętowych. Część z nich agitowała za pieniądze rządów Argentyny i Brazylii, zainteresowanych masowym napływem siły roboczej⁸⁷. Tak na początku XX w. opisywał agentów

⁸² NHAB, f. 103, op. 1, 4, k. 25v.

⁸³ R. Kobrin, op. cit., s. 23.

⁸⁴ A. Markowski, *Przemoc antyżydowska i wyobrażenia społeczne. Pogrom białostocki 1906 roku*, Warszawa 2018, s. 416. Moja kwerenda w NHAB w Grodnie wykazała, że dokumenty dotyczące liczby paszportów wydawanym w powiecie bielskim się nie zachowały.

⁸⁵ R. Kobrin, op. cit., s. 23.

⁸⁶ Z. Romaniuk, *Żydzi w Białymstoku w latach 1807–1914*, w: *Białystok — mayn heym*, red. D. Boćkowski, Białystok 2014, s. 49. Prawdopodobnie część tych wyjazdów dotyczyła Żydów, którzy nie byli wpisani do rejestrów ludności Białegostoku, ale pochodzili z licznych miejscowości w regionie.

⁸⁷ *Заработки крестьян и эмиграция в Америку в губерниях Царства Польского. Сравнительная статистика заработков сельского населения в Сувалкской губернии и эмиграции в Америку*, Варшава 1891, s. III.

szef policji Białegostoku: „Pionierami wyjazdów z tego regionu za granicę byli wyłącznie Żydzi. [– –] [Będąc już w USA] początkowo nakłonili do emigracji swoich krewnych i znajomych, a wraz z rozwojem tendencji do wyjazdów zaczęli tworzyć różne biura i kompanie, organizować całą sieć agentów emigracyjnych”⁸⁸. Agenci dzielili się na dwie grupy: jawnych, działających jako zarejestrowani przedstawiciele towarzystw okrętowych, oraz tajnych, którzy z reguły utrzymywali gęstą sieć sub-agentów w mniejszych miejscowościach i służyli jako dostarczyciele usług, polegających na przekroczeniu granicy, a następnie dotarciu do jednego z portów⁸⁹. Wiadomo, że w 1910 r. w powiecie bielskim działało pięciu tajnych agentów, o czym władze zwykle wiedziały i których „nie raz pociągano do odpowiedzialności administracyjnej”⁹⁰. Na ich działalność to jednak nie wpływało i przypuszczalnie mieli oni też swoje sposoby, aby „nagrodzić” urzędnika za zamykanie oczu na ich aktywność.

Gdy zebrała się grupa co najmniej kilkunastu chętnych do emigracji, przewodnik współpracujący z agentem przeprowadzał ich nocą przez granicę. Usługa kosztowała 3 ruble od osoby, co było ceną bardzo przystępną (szczególnie w porównaniu z kosztem uzyskania paszportu). Służyło to również zachęceniu kolejnych osób do wyjazdu. Ponadto ryzyko złapania na granicy było niewielkie. Ważne było, że władze pruskie nie robiły różnicy między rosyjskimi paszportami zagranicznymi a wewnętrznymi (*plakatnymi*), co znacząco ułatwiało emigrację⁹¹. Po przekroczeniu granicy pośrednicy zaopatrywali emigrantów w bilet kolejowy do któregoś z portów niemieckich oraz szyfkartę, czyli bilet na podróż statkiem oceanicznym. Za transport od granicy do Nowego Jorku agenci pobierali 120–140 rubli (dla porównania roczny budżet kilkusobowej rodziny żydowskiej z małego miasteczka wynosił wówczas ok. 300 rubli⁹²). Wiedzieli też, że taki nielegalny emigrant nie ma już powrotu, nie zna kraju ani języka i zdany jest na ich łaskę lub niełaskę, co nierzadko powodowało, że pojawiała się konieczność niezgodnionej wcześniej, dodatkowej opłaty za ich usługi⁹³.

Jak wspomniano wyżej, z nadgranicznych miast niemieckich emigranci docierali koleją głównie do portów w Hamburgu i Bremie, znacznie rzadziej w Rotterdamie, Antwerpii czy Amsterdamie, skąd wyruszali

⁸⁸ NHAB, f. 103, op. 1, 4, k. 37.

⁸⁹ M. Starczewski, op. cit., s. 52.

⁹⁰ NHAB, f. 103, op. 1, 4, k. 26, 38.

⁹¹ Ibidem, k. 75.

⁹² H. Rogger, *Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia*, Berkeley 1986, s. 183.

⁹³ RGIA, f. 1276, op. 2, 114, k. 19.

w podróż na inny kontynent. Szczególnie ten pierwszy port miał kluczowe znaczenie w migracji rosyjskich Żydów, gdyż między 1890 a 1910 r. ok. 70 proc. emigrantów z Imperium Rosyjskiego wyjechało do Ameryki właśnie przez Hamburg⁹⁴. Na przewozie milionów emigrantów z Europy Wschodniej swoją potęgę zbudowały takie przedsiębiorstwa jak Hamburg America Line i bremeński Norddeutscher Lloyd. Sposób transportu ludzi często jednak nie spełniał żadnych standardów. W 1906 r. Ministerstwo Handlu i Przemysłu Rosji informowało, że podróż „odbywa się w warunkach całkowicie nieakceptowalnych. Emigrantów transportują w zbyt dużej liczbie stare parowce, zupełnie nieprzystosowane do masowego przewozu pasażerów”⁹⁵. Aby uniknąć chorób, które mogłyby przenosić *Ostjuden*, każdy emigrant przechodził trzykrotną dezynfekcję: tuż po przekroczeniu granicy, w Ruhleben pod Berlinem i w porcie. Po maksymalnie dwóch tygodniach podróży parowiec przybywał do Nowego Jorku lub innego amerykańskiego portu, a emigranci, z których ponad połowa przybywała bez jakichkolwiek pieniędzy, mogli rozpocząć nowy etap swojego życia⁹⁶.

Władze wobec migracji

Imperium Rosyjskie do końca swojego istnienia było jedynym państwem w Europie, którego prawo nie dopuszczało emigracji i rezygnacji z rodzimego obywatelstwa. Obowiązujący od 1835 r. *Zwód Praw* przewidywał wyłącznie możliwość pobytu tymczasowego do pięciu lat, wyjazd zaś na stałe i przyjęcie obcego paszportu uznawał za przestępstwo. Pozostanie poza Rosją powyżej tego terminu i nieskuteczne wezwanie do powrotu groziło nawet sekwestrem majątku⁹⁷. W praktyce jednak tak drakońskie prawo najczęściej nie było egzekwowane i nie mogło zatrzymać milionów emigrantów.

Początek wielkiej fali wyjazdów nałożył się na liberalizację polityki w tym zakresie, co jednak wynikało nie ze zmiany prawa, ale z przymykania przez władzę oczu na emigrację lub wręcz nieformalnego zachęcania do niej. W styczniu 1882 r. minister spraw wewnętrznych, Nikołaj Ignatiew (Nikołaj Ignat'ev), powiedział, że „zachodnia granica jest otwarta dla Żydów. Żydzi już szeroko z tego prawa korzystają i ich emigracja

⁹⁴ *Migration from the Russian Empire. Lists of Passengers Arriving at the Port of New York*, t. 1: *January 1875 — September 1882*, red. I.A. Glazer, Baltimore 1995, s. IX.

⁹⁵ RGIA, f. 1276, op. 2, 114, k. 1–2.

⁹⁶ H. Rogger, op. cit., s. 183.

⁹⁷ G.M. Kowalski, op. cit., s. 240–241.

w żaden sposób nie jest utrudniana”⁹⁸. Co prawda już po trzech miesiącach miał się z tej wypowiedzi wycofać, uznając, że byłoby to „podżeganie do buntu”, ale Żydzi zdążyli to odebrać jako sygnał polityczny, że emigracja jest dozwolona⁹⁹.

Nowy minister spraw wewnętrznych, Dmitrij Tołstoj (Dmitrij Tołstoj), w czerwcu 1882 r. wydał cyrkularz wymierzony w żydowską migrację, przewidujący odpowiedzialność za zachęcanie do wyjazdu. Jednakże nie przełożyło się to na żadne realne działania władz w tej kwestii, o czym może świadczyć choćby doniesienie konsulatu USA z 1886 r. skierowane do Departamentu Stanu, że rząd rosyjski jest „zadowolony, mogąc pozbyć się Żydów”. Natomiast w 1888 r. gubernator Podola raportował, że zachęcanie najbiedniejszych Żydów do emigracji byłoby pożądane, a sugestia ta spotkała się z pochwałą cara Aleksandra III¹⁰⁰.

O ile w latach osiemdziesiątych XIX w. wyjazdy Żydów były nieformalnie tolerowane, to w kolejnych dekadach wyjazd dużej ich liczby zaczął być postrzegany jako jeden ze sposobów rozwiązania nabrzmiewającego problemu¹⁰¹. Nie oznacza to jednak, że władze wyrzucały Żydów z kraju, ale „jedynie” nie utrudniały im wyjazdów. Konstantin Pobiedonoscew (Konstantin Pobedonoscev), wpływowy carski doradca i oberprokurator Świętobliwego Synodu Rządzącego, miał stwierdzić, że „władze oczekują, że jedna trzecia Żydów wyemigruje, jedna trzecia się zasymiluje, a jedna trzecia wymrze”¹⁰². Tego typu słowa nigdy jednak nie zamieniły się w program polityczny. Hans Rogger zwrócił uwagę, że żadna z wielu rządowych komisji, mających zajmować się kwestią żydowską, „nigdy nie zaproponowała wypędzenia jako ewentualnego rozwiązania lub emigracji jako coś więcej niż czasowego remedium”¹⁰³. Podobnego zdania jest I. Michael Aronson, według którego „bardzo niewiele, o ile w ogóle ktokolwiek z rosyjskich polityków postrzegał Żydów jako całkowicie niemożliwych do zasymilowania, emigrację żydowską zaś jako sposób, aby się ich pozbyć z Rosji”¹⁰⁴.

Uderzające jest, jak bardzo represyjne prawo rozchodziło się z rzeczywistością, w której — *de iure* nielegalne — wyjazdy lawinowo rosły. Jedyną

⁹⁸ S. Dubnow, op. cit., t. 2, s. 285; I.M. Aronson, *The Attitudes of Russian Officials in the 1880s Toward Jewish Assimilation and Emigration*, „Slavic Review” 34, 1975, s. 5–6.

⁹⁹ H. Rogger, op. cit., s. 177.

¹⁰⁰ S. Dubnow, op. cit., t. 2, s. 415.

¹⁰¹ I.M. Aronson, op. cit., s. 7; S. Dubnow, op. cit., t. 2, s. 377.

¹⁰² S. Dubnow, op. cit., t. 3, s. 10. Część badaczy kwestionuje prawdziwość tej wypowiedzi.

¹⁰³ H. Rogger, op. cit., s. 176.

¹⁰⁴ I.M. Aronson, op. cit., s. 13.

możliwość legalnej emigracji dawało wspomniane Żydowskie Towarzystwo Kolonizacyjne, którego statut w maju 1892 r. zatwierdził car Aleksander III. Działalność tej organizacji sprowadzała się do wydawania bezpłatnych „świadectw wychodźczych” zamiast paszportów, co upraszczało procedurę wyjazdu i znacząco zmniejszała jej koszt. Ponadto udzielała ona informacji praktycznych na temat emigracji za pośrednictwem szybko rozwijanej sieci własnych biur na obszarze strefy osiedlenia. Ich liczba wzrosła ze 160 w 1906 r. do 517 w 1913 r., w tym w guberni grodzieńskiej działało ich 13¹⁰⁵. W 1910 r. do Żydowskiego Towarzystwa Kolonizacyjnego o pomoc w emigracji zwróciło się 27 475 osób, z których następnie 72,8 proc. wyjechało do USA, 9,7 proc. do Argentyny, 2,8 proc. do Kanady, 2,5 proc. do państw Europy Zachodniej, 1,9 proc. do Palestyny i 0,8 proc. do Afryki Południowej¹⁰⁶. Emigranci, którzy wyjechali dzięki pomocy tej organizacji, nie mieli już możliwości powrotu do kraju swojego urodzenia.

Podejście władz do emigracji żydowskiej dobrze oddają wydarzenia z lat 1890–1893, gdy w Argentynie i Brazylii wielu oszukanych emigrantów z Rosji, w tym Żydów, zwracało się do rosyjskich konsulatów z prośbami o pomoc w powrocie do kraju. Po długich dyskusjach Ministerstwo Spraw Wewnętrznych wyraziło zgodę na udzielenie pomocy wszystkim z wyjątkiem Żydów¹⁰⁷.

Władze rosyjskie były raczej biernymi obserwatorami, tolerując wyjazdy i nie próbując na szerszą skalę ich uniemożliwić¹⁰⁸. Przy dobrej woli co najmniej znaczące ograniczenie tak ogromnego potoku nielegalnych emigrantów nie było żadnym problemem. Na faktyczną akceptację dla wyjazdów wskazuje również fakt, że granica zachodnia była dość słabo strzeżona, skoro codziennie przekraczały ją setki osób¹⁰⁹. Wprawdzie w okresie „gorączki brazylijskiej” dochodziło do masowych zatrzymań i zawracania wyjeżdżających, a policja nawet strzelała do emigrantów, jednak w istocie władze bardzo rzadko przeciwdziałały emigracji¹¹⁰. Czasami dochodziło do zatrzymania i zawrócenia grupy emigrantów, ale najczęściej nie powodowało to konsekwencji prawnych, pechowcy zaś

¹⁰⁵ G. Alroey, *Information, Decision, and Migration. Jewish Emigration from Eastern Europe in the Early Twentieth Century*, „Immigrants and Minorities” 2011, 1, s. 38, 42.

¹⁰⁶ *Еврейская энциклопедия*, t. 16, Петербург 1913, s. 265.

¹⁰⁷ E. Lohr, op. cit., s. 93.

¹⁰⁸ I. Howe, op. cit., s. 28.

¹⁰⁹ Zob. szerzej na temat ochrony rosyjskiej granicy: K. Latawiec, *Rosyjska straż graniczna w Królestwie Polskim w latach 1851–1914*, Lublin 2014, s. 348–357.

¹¹⁰ K. Groniowski, *Emigracja z ziem zaboru rosyjskiego (1864–1918)*, w: *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.)*, red. A. Pilch, Warszawa 1984, s. 230.

następnego dnia przekraczali granicę w innym miejscu. Standardem było, że agenci migracyjni korumpowali urzędników i straż graniczną. Periodycznie policja podejmowała działania wymierzone w agentów migracyjnych, m.in. w 1891 r. w Królestwie Polskim aresztowano ponad 200 osób oskarżonych o agitację, ale najczęściej kończyło się to karą pieniężną¹¹¹.

Brak realnych przeszkód do emigracji można uznać za czynnik przyczyniający się do jej rozwoju. Obojętny lub wręcz pozytywny stosunek do masowych wyjazdów można prześledzić w licznych doniesieniach instytucji centralnych i władz regionalnych. W 1909 r. dokument międzyresortowej komisji, mającej opracować ustawodawstwo migracyjne, przyznawał, że „emigracja zamieniła się w teatr masowego naruszania prawa”, ale zarazem stwierdzał, że „o szkodach, rzekomo wyrządzanych Rosji przez emigrację, nie może być mowy. Jest ona bardziej korzystna niż szkodliwa dla kraju”¹¹². Tłumaczono to tym, że wzrostowi emigracji towarzyszy wzrost urodzeń, który uzupełnia ubytek ludności, emigrantami są zwykle osoby, które nie znajdują pracy w Rosji, wyjazdowi „elementów niepotrzebnych dla kraju” towarzyszy zaś często poprawa warunków pracy tych, którzy pozostają oraz że emigranci przysyłają ok. 100 mln rubli rocznie.

Bardzo podobna była diagnoza szefa białostockiej policji z 1910 r., który donosił do urzędu gubernialnego w Grodnie: „Emigracja nie ma żadnego wpływu na interesy ludności i odbywa się zupełnie niezauważalnie. Pozostaje bez jakiegokolwiek wpływu na siłę roboczą, a częściej poprawia sytuację materialną pozostałych członków rodzin, którzy w większości otrzymują od emigrantów, w szczególności Żydów, pomoc materialną”¹¹³. W tym samym roku *isprawnik* Bielska informował gubernatora grodzieńskiego, że emigracja nie powoduje deficytu siły roboczej, a wręcz działa pozytywnie na region, gdyż każdy emigrant przysyła corocznie minimum 300–400 rubli¹¹⁴.

Cytowane dokumenty dowodzą, że masowa emigracja była akceptowana i nie postrzegano jej jako zagrożenia dla interesów Rosji¹¹⁵.

¹¹¹ Ibidem, s. 231; E. Lohr, op. cit., s. 95.

¹¹² RGIA, f. 1276, op. 2, 114, k. 13–14.

¹¹³ NHAB, f. 103, op. 1, 4, k. 38.

¹¹⁴ Ibidem, k. 26. Dokument stwierdza także, że z emigracji powracają „prawie wszyscy chrześcijanie i niewielki procent Żydów” oraz że pobyt w Ameryce ma „bez wątplenia korzystny wpływ, gdyż [emigranci] wracają z ugruntowanym przekonaniem o zaletach uczciwej pracy i poza rzadkimi przypadkami są ludźmi trzeźwymi, pracowitymi, z rozwiniętym poczuciem własnej godności i pewnością siebie”, ibidem, k. 84.

¹¹⁵ Jeszcze jednym tego potwierdzeniem jest sytuacja z 1903 r., gdy władze wydały zgodę na założenie „Der Frajnd”, pierwszego rosyjskiego dziennika w jidysz, jego

Podejście to całkowicie rozmiękało się jednak z anachronicznymi zapisami prawa, które nijak się miały do epoki wielkiego exodusu. Dopiero w 1906 r. administracja rosyjska podjęła próbę zajęcia się tą kwestią i przeprowadzenia reformy systemu emigracyjnego, za co miała odpowiadać komisja międzyresortowa, koordynowana przez Ministerstwo Handlu i Przemysłu. Ten organ, działający z przerwami w latach 1906–1910 (zasiadło w nim czterech Polaków z Królestwa Polskiego), realistycznie zdiagnozował problem, uznając, że niezbędne jest wprowadzenie zasady wolnej, dozwolonej przez prawo emigracji, złagodzenie warunków wydawania paszportów zagranicznych i wprowadzenie taniego paszportu emigranckiego¹¹⁶. Celem komisji było również uregulowanie działań agentów emigracyjnych i przedsiębiorstw przewozowych, ochrona emigrantów przed nadużyciami z ich strony oraz skierowanie głównego strumienia migracji z portów niemieckich do portów rosyjskich. W jej działalności chodziło także o ochronę interesów ekonomicznych Rosji, gdyż — jak pisano: „każde 100 tys. emigrantów to 2 mln rubli zysku dla kolei i 7–8 mln dla towarzystw okrętowych. [– –] Miliony rosyjskich pieniędzy służą wzbogaceniu niemieckich kolei i niemieckich towarzystw okrętowych, które rozkwitły głównie na przewozie emigrantów z Rosji”¹¹⁷. Celem było więc doprowadzenie do sytuacji, w której legalni emigranci będą te pieniądze wydawać w Imperium Rosyjskim.

Inną ważną przyczyną powstania komisji było przekonanie władz, że w kolejnych latach emigracja z Rosji do USA może wzrosnąć z 200 tys. do 400–500 tys. osób rocznie i po raz pierwszy objąć dziesiątki tysięcy etnicznych Rosjan. Trwające od lat osiemdziesiątych XIX w. masowe wyjazdy dotyczyły przede wszystkim Żydów oraz innych mniejszości narodowych, co także przyczyniało się do tego, że nie były postrzegane jako coś negatywnego¹¹⁸.

Już na początku prac komisja sformułowała swoje kluczowe zadanie: „Jedynym wyjściem z tej [obecnie] nienormalnej sytuacji jest wydanie specjalnej ustawy o emigracji”, która miałaby się stać „podstawą narodowej polityki emigracyjnej”¹¹⁹. Dopiero 20 lutego 1914 r. projekt ustawy o wyjeździe do pracy za granicą został zatwierdzony przez radę

wydawcy Saulowi Ginzburgowi zasugerowano, że gazeta mogłaby przyczynić się do zachęcania Żydów do emigracji, J. Nalewajko-Kulikow, *Mówić we własnym imieniu. Prasa jidyszowa a tworzenie żydowskiej tożsamości narodowej (do 1918 roku)*, Warszawa 2016, s. 51–52.

¹¹⁶ RGIA, f. 1276, op. 2, 114, k. 20–26.

¹¹⁷ Ibidem, k. 38–39.

¹¹⁸ Ibidem, k. 26, 68.

¹¹⁹ Ibidem, k. 26.

ministrów i przygotowany do wniesienia do Dumy Państwowej¹²⁰. Choć dokument mówił nie tyle o emigrantach, ile o „udających się za zarobkiem za granicę”, co wykluczało prawo do emigracji na stałe, to przewidywał wiele potrzebnych zmian¹²¹. Przyjęcie projektu uniemożliwił jednak wybuch I wojny światowej.

Wojna sprawiła, że podróże przez Atlantyk stały się niemal niemożliwe, co właściwie zatrzymało emigrację Żydów z Imperium Rosyjskiego. Mimo tego w trakcie konfliktu do Stanów Zjednoczonych przyjechały 62 tys. żydowskich migrantów, z których znaczną liczbę stanowili obywatele Rosji (część z nich dostała się na amerykańskie zachodnie wybrzeże przez Jokohamę)¹²². Do portów amerykańskich między 1915 a 1918 r. przyplęło również co najmniej 30 Żydów z Bielska i 23 z Orli.

Emigracja do Stanów Zjednoczonych została wznowiona po zakończeniu działań wojennych w Europie i na krótki czas osiągnęła poziom przedwojenny. Sprzyjało temu, z jednej strony, zubożenie ludności w wyniku kilkuletniego konfliktu, z drugiej zaś aktywne działania amerykańskich ziomkostw żydowskich, aby ściągnąć swoje rodziny, krewnych lub innych mieszkańców swoich miejscowości. Znów posłużmy się przykładem dwóch podlaskich sztetli. W latach 1920–1924 z Bielska wyemigrowało do USA co najmniej 275 osób, w tym 250 Żydów, z Orli zaś 125 osób, w tym 124 Żydów¹²³. W ciągu zaledwie pięciu lat za Atlantyk przeniosło się 11,1 proc. bielskich Żydów i 10,6 proc. orlańskich (w stosunku do liczby ludności żydowskiej obu tych miejscowości z 1921 r.)¹²⁴. Migracja była w istocie większa, gdyż dane te nie obejmują wyjazdów do innych państw.

Niebawem dotychczas liberalna polityka migracyjna Stanów Zjednoczonych została zaostrzona. Pierwszym sygnałem było wprowadzenie w 1921 r. przez Kongres kwot migracyjnych (Johnson Quota Act), które ograniczyły liczbę nowych migrantów z danego kraju do 3 proc. liczby jego obywateli, którzy znajdowali się w USA w 1910 r. W maju 1924 r.

¹²⁰ Е.Г. Пулятова, *Обсуждение вопроса об урегулировании трудовой эмиграции в IV-ой Государственной Думе*, „Евразийский Союз Ученых” 2014, 4, s. 146. Tekst projektu ustawy: RGIA, f. 1276, op. 2, 114, k. 244–247.

¹²¹ *Projekt rosyjskiej ustawy emigracyjnej*, „Polski Przegląd Emigracyjny” 1912, 7, s. 262.

¹²² G. Alroey, „Between the straits”. *Jewish Immigration to the United States and Palestine, 1915–1925*, „East European Jewish Affairs” 2017, 2–3, s. 153.

¹²³ Obliczenia własne na podstawie danych portów amerykańskich.

¹²⁴ Zgodnie z wynikami spisu powszechnego z 1921 r. liczba mieszkańców Bielska wynosiła 4759 osób, w tym 2239 Żydów (47,1 proc. wszystkich mieszkańców), zaś Orli 1518 osób, w tym 1167 Żydów (76,9 proc.).

Kongres przyjął Immigration Act (Johnson-Reed Act), który jeszcze bardziej zaostrzył prawo migracyjne, zmniejszając kwotę do 2 proc., jako rok bazowy przyjęto zaś 1890, co oznaczało, że USA corocznie mogły przyjąć 5982 obywateli Polski¹²⁵. Był to koniec masowej migracji Żydów z ziem polskich do tego kraju, a głównymi kierunkami wyjazdów stały się Palestyna, Europa Zachodnia, Argentyna, Brazylia i RPA, jednak ich skala nie zbliżyła się nawet do poziomu z przełomu XIX i XX w.

Streszczenie

Głównym celem artykułu jest pokazanie lokalnego wymiaru wielkiej emigracji z Imperium Rosyjskiego w latach 1881–1914. O ile znana jest bezwzględna liczba migrantów żydowskich (2 mln osób, z których 78 proc. osiedliło się w USA), to nie posiadamy danych dla poszczególnych miast i miasteczek. Za pomocą analizy danych portów amerykańskich oraz archiwów ziemkostw, przechowywanych w nowojorskim YIVO, podjęto próbę oszacowania liczby migrantów z wybranych sztetli Podlasia, wchodzącego wówczas w skład guberni grodzieńskiej. Takie badania mikrohistoryczne mają stanowić studium przypadku, pokazujące rozmiar emigracji Żydów z miejscowości w guberniach litewskich i białoruskich. Tekst analizuje anatomie migracji legalnych i nielegalnych (odpowiednio ok. 20–25 proc. i 75–80 proc. wyjazdów), w tym kwestie związane z uzyskiwaniem dokumentów podróжных i ich kosztami, podróż do portów. Pokazano również system przerwania emigrantów przez „zieloną granicę”, w szczególności na odcinku z Prusami Wschodnimi, przez którą wyjeżdżała większość Żydów. Schemat opierał się o agentów, którzy zajmowali się werbowaniem ludzi do wyjazdów, działając na zlecenie wielkich towarzystw okrętowych. W ostatniej części artykułu zaprezentowano politykę władz rosyjskich wobec masowych wyjazdów. W tym celu zostały wykorzystane dokumenty z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Petersburgu i Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Grodnie. W myśl obowiązującego prawa dozwolone były jedynie podróże czasowe za granicę, emigracja zaś jako taka była zakazana. Paradoksalnie, choć wyjazdy w znacznej większości miały charakter nielegalny, to w istocie władze nie zrobiły praktycznie nic, aby im przeciwdziałać. Emigracja była akceptowana i nie postrzegano jej jako zagrożenia dla interesów Rosji.

¹²⁵ L. Garland, *After they Closed the Gates. Jewish Illegal Immigration to the United States, 1921–1965*, Chicago 2014, s. 15; H.R. Diner, *The Jews of the United States, 1654 to 2000*, Berkeley 2004, s. 78–79.

‘They Show a Strong Inclination for Emigration’:
the Exodus of Jews from the Russian Empire.
A Microhistory of Selected Shtetls in Podlasie

The main purpose of the article is to demonstrate the local dimension of the great emigration from the Russian Empire in 1881–1914. While the total number of Jewish migrants is known (two million people, of whom 78 per cent settled in the United States of America), we do not have data for individual cities and towns. Thus, an attempt has been made to estimate the number of Jewish migrants from the selected towns in Podlasie (which as at that time was in the territory of Grodno Guberniia) through an analysis of data from American port towns and archives of the Jewish associations (*landsmanshaftn*) kept in the New York YIVO archives. Such microhistorical research is a case study illustrating the size of Jewish emigration from Lithuanian and Belarusian guberniias. The text analyses the anatomy of legal and illegal migrations (respectively about 20–25 and 75–80 per cent of departures), including questions related to getting travel documents and their costs, and the journey to ports. It also presents the system of illegal transfer of migrants across the ‘green border’, especially the section with East Prussia, crossed by a majority of Jews. The scheme was based on agents who, acting on behalf of large shipping companies, recruited people who wanted to migrate. The final part of the article presents the policy of Russian authorities towards this mass emigration, based on documents from the Russian State Historical Archive in St Petersburg and the National Historical Archives of Belarus in Hrodna. According to contemporary legal regulations, only temporary trips abroad were allowed, while emigration as such was prohibited. Paradoxically, although the huge majority of departures were illegal, the authorities did practically nothing to counteract them. Emigration was accepted and was not seen as a threat to Russian interests.

Bibliografia

- Alroey Gur, *An unpromising Land. Jewish Migration to Palestine in the Early Twentieth Century*, Stanford University Press, Stanford 2014.
- Alroey Gur, „Between the straits”. *Jewish Immigration to the United States and Palestine, 1915–1925*, „East European Jewish Affairs” 2017, 2–3, s. 150–168.
- Alroey Gur, *Information, Decision, and Migration. Jewish Emigration from Eastern Europe in the Early Twentieth Century*, „Immigrants and Minorities” 2011, 1, s. 33–63.
- Alroey Gur, *Patterns of Jewish Emigration from the Russian Empire from the 1870s to 1914*, „Jews in Russia and Eastern Europe” 2006, 2, s. 24–51.
- Arango Joaquin, *Explaining Migration. A Critical View*, „International Social Science Journal” 2000, 52, s. 283–296.
- Aronson I. Michael, *The Attitudes of Russian Officials in the 1880s Toward Jewish Assimilation and Emigration*, „Slavic Review” 34, 1975, s. 1–18.
- Boustan Leah Platt, *Were Jews Political Refugees or Economic Migrants? Assessing the Persecution Theory of Jewish Emigration, 1881–1914*, w: *The New Comparative Economic*

- History. Essays in Honor of Jeffrey G. Williamson*, red. Timothy J. Hatton, Kevin H. O'Rourke, Alan M. Taylor, MIT Press, Cambridge 2007.
- Chwalba Andrzej, *Imperium korupcji w Rosji i Królestwie Polskim 1861-1917*, Volumen, Warszawa 2001.
- Diner Hasia R., *Roads taken. The great Jewish Migrations to the New World and the Peddlers Who Forged the Way*, Yale University Press, New Haven 2015.
- Diner Hasia R., *The Jews of the United States, 1654 to 2000*, University of California Press, Berkeley 2004.
- Dubnow Simon, *History of the Jews in Russia and Poland. From the Earliest Times Until the Present Day*, t. 1-3, Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1916-1920.
- Eisenbach Artur, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785-1870 na tle europejskim*, PIW, Warszawa 1988.
- Feldman David, *Mr. Lewinstein Goes to Parliament. Rethinking the History and Historiography of Jewish Immigration*, „East European Jewish Affairs” 2017, 2-3, s. 134-149.
- Gail Rolando, *Rodzina Gailów. Z Bielska do Argentyny i USA*, „Bielski Hostinec” 2019, 2, s. 60-66.
- Garland Libby, *After they Closed the Gates. Jewish Illegal Immigration to the United States, 1921-1965*, University of Chicago Press, Chicago 2014.
- Gordon Mark, *Bielska rodzina Chrabołowskich*, „Bielski Hostinec” 2010, 1, s. 31-42.
- Grinberg Daniel, *Migracje i emigracja Żydów wschodnioeuropejskich w latach 1795-1939*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1993, 1-2, s. 95-104.
- Grinberg Fania, *Niezwykły Bielsk*, w: *Księga pamięci Żydów Bielska Podlaskiego*, red. Wojciech Konończuk, Doroteusz Fionik, Stowarzyszenie Muzeum Małej Ojczyzny w Studziwodach, Bielsk Podlaski 2017.
- Groniowski Krzysztof, *Emigracja z ziem zaboru rosyjskiego (1864-1918)*, w: *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII-XX w.)*, red. Andrzej Pilch, PWN, Warszawa 1984.
- Howe Irving, *World of Our Fathers. The Journey of the East European Jews to America and the Life They Found and Made*, NYU Press, New York 2005.
- Jewish Hometown Associations and Family Circles in New York. The WPA Yiddish Writers' Group Study*, red. Hannah Kliger, Indiana University Press, Bloomington 1992.
- Kobrin Rebecca, *Żydowski Białystok i jego diaspora*, Pogranicze, Białostocki Ośrodek Kultury, Sejny-Białystok 2014.
- Konończuk Wojciech, *Ziomkostwa Żydów polskich w Stanach Zjednoczonych. Studium przypadku landsmanschaftów Bielska Podlaskiego i Orli (1888-1993)*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2019, 1 s. 169-192.
- Kowalski Grzegorz Maria, *Prawna regulacja wychodźstwa w Królestwie Polskim w latach 1815-1914*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 55, 2003, 2, s. 231-254.
- Kuzmany Börries, *Brody. A Galician Border City in the Long Nineteenth*, Brill, Leiden-Boston 2017.
- Kuznets Simon, *Immigration of Russian Jews to the United States. Background and Structure*, w: *East European Jews in America 1880-1920. Immigration and Adaptation*, red. Jeffrey S. Gurock, Routledge, New York-London 1998.
- Latawiec Krzysztof, *Rosyjska straż graniczna w Królestwie Polskim w latach 1851-1914*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2014.

- Le Foll Claire, *The Missing Pogroms of Belorussia*, w: *Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom in East European History*, red. Jonathan Dekel-Chen, David Gaunt, Natan M. Meir, Israel Bartal, Indiana University Press, Bloomington 2010.
- Lohr Eric, *Russian Citizenship. From Empire to Soviet Union*, Harvard University Press, Cambridge 2012.
- Löwe Heinz-Dietrich, *The Tsars and the Jews Reform, Reaction and Anti-Semitism in Imperial Russia, 1772-1917*, Harwood Academic Publishers, Chur-Langhorne 1993.
- Margolis Rebecca, *Jewish Roots, Canadian Soil. Yiddish Culture in Montreal, 1905-1945*, McGill-Queen's University Press, Montreal 2011.
- Markowski Artur, *Przemoc antyżydowska i wyobrażenia społeczne. Pogrom białostocki 1906 roku*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2018.
- Massey Douglas S., Arango Joaquin, Hugo Graeme, Kouaouci Ali, Pellegrino and Adela, Taylor J. Edward, *Theories of International Migration. A Review and Appraisal*, „Population and Development Review” 1993, 3, s. 431-466.
- Michalik-Sztumska Magdalena, *Wychodźstwo polskie w Brazylii. Stan badań nad zagadnieniem*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie” 2010, 11, s. 323-330.
- Migration from the Russian Empire. Lists of Passengers Arriving at the Port of New York*, t. 1: *January 1875 – September 1882*, red. Ira A. Glazer, Genealogical Pub., Baltimore 1995.
- Nalewajko-Kulikow Joanna, *Mówić we własnym imieniu. Prasa jidyszowa a tworzenie żydowskiej tożsamości narodowej (do 1918 roku)*, IH PAN, Neriton, Warszawa 2016.
- New Orleans Passenger Lists, 1813-1963*, dane z Ancestry.com na podstawie *Selected Passenger and Crew Lists and Manifests*, National Archives, Washington, D.C.
- Nugent Walter, *Crossings. The Great Transatlantic Migrations, 1870-1914*, Indiana University Press, Bloomington 1995.
- Obolensky-Ossinsky Valerian V., *Emigration from and Immigration into Russia*, w: *International Migrations. Interpretations*, t. 2, red. Walter F. Willcox, National Bureau of Economic Research, New York 1931.
- Perlmann Joel, *The Local Geographic Origins of Russian-Jewish Immigrants, Circa 1900*, Levy Economics Institute of Bard College, August 2006, <http://www.levyinstitute.org/publications/the-local-geographic-origins-of-russian-jewish-immigrants-circa-1900> (dostęp: 12 II 2020).
- Pogroms. Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, red. John D. Klier, Shlomo Lambroza, Cambridge University Press, Cambridge 1992.
- Polonsky Antony, *The Jews in Poland and Russia*, t. 2: *1881 to 1914*, The Littman Library of Jewish Civilization, Oxford 2012.
- Praszałowicz Dorota, Makowski Krzysztof, Zięba Andrzej A., *Mechanizmy zamorskich migracji łańcuchowych w XIX wieku. Polacy, Niemcy, Żydzi, Rusini. Zarys problemu*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2004.
- Projekt rosyjskiej ustawy emigracyjnej*, „Polski Przegląd Emigracyjny” 1912, 7, s. 257-263.
- Rabinowitz Eli, *Personal Journeys. From One Photograph to Journeys of Research and Discovery*, Avotayline Online, 31 VIII 2016, <http://avotaynuonline.com/2016/08/from-one-photograph-to-journeys-of-research-and-discovery> (dostęp: 17 II 2020).

- Rogger Hans, *Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia*, University of California Press, Berkeley 1986.
- Romaniuk Zbigniew, *Żydzi w Białymstoku w latach 1807-1914*, w: *Białystok — mayn heym*, red. Daniel Boćkowski, Galeria im. Sleńdzińskich, Muzeum Wojska w Białymstoku, Białystok 2014.
- Sarna Jonathan D., *The Myth of No Return. Jewish Return Migration to Eastern Europe, 1881-1914*, „*American Jewish History*” 71, 1981, 2, s. 256–268.
- Soboń Marcin, *Polacy wobec Żydów w Galicji doby autonomicznej w latach 1868-1914*, Verso, Kraków 2011.
- Sorin Gerald, *A Time for Building. The Third Migration. 1880-1920*, Johns Hopkins University Press, Baltimore–London 1992.
- Sorkin Sidney, *Bridges to an American City. A Guide to Chicago's Landsmanshaften, 1870-1990*, Peter Lang, New York 1993.
- Soyer Daniel, *Jewish Immigrant Associations and American Identity in New York, 1880-1939*, Harvard University Press, Cambridge 1997.
- Spitzer Yannay, *Pogroms, Networks, and Migration. The Jewish Migration from the Russian Empire to the United States 1881-1914*, Hebrew University of Jerusalem, 2016.
- Staliunas Darius, *Anti-Jewish Disturbances in the North-Western Provinces in the Early 1880s*, „*East European Jewish Affairs*” 2004, 2, s. 119–138.
- Starczewski Michał, *Z dziejów emigracji zarobkowej. Agenci emigracyjni na ziemiach polskich przed 1914 r.*, „*Przegląd Historyczny*” 103, 2012, nr 1, s. 47–80.
- Stern Beryl, *Zichroynes fun szturmisze jorn. Bielsk 1898-1907*, Newark 1954.
- Szajkowski Zosa, *How the Mass Migration to America Began*, „*Jewish Social Studies*” 4, 1942, s. 291–310.
- Tulchinsky Gerald, *Canada's Jews. A People's Journey*, University of Toronto Press, Toronto 2008.
- Walaszek Adam, „*Płacz na początku podróży może przynieść jedynie nieszczęście*” — wychodźstwo Żydów z Europy Środkowo-Wschodniej przed Wielką Wojną, w: *Amerykomania. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Andrzejowi Mani*, t. 2, red. Włodzimierz Bernacki, Adam Walaszek, Wydawnictwo UJ, Kraków 2012.
- Walaszek Adam, *Migracje Europejczyków 1650-1914*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2007.
- Weisser Michael R., *A Brotherhood of Memory. Jewish Landsmanshaftn in the New World*, Cornell University Press, Ithaca–London 1989.
- WPA Yiddish Writer's Group Study, *Jewish Genealogical Society*, 1938.
- Wróbel Piotr, *Migracje Żydów polskich. Próba syntezy*, „*Biuletyn ŻIH*” 1998, 1–2, s. 3–30.
- Zieliński Konrad, *Emigracja żydowska z Rosji i Królestwa Polskiego do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej (1881-1918). Zarys problematyki*, „*Kwartalnik Historii Żydów*” 2002, 1, s. 16–36.
- Żukowski Arkadiusz, *Konsekwencje polityki antyżydowskiej w carskiej Rosji. Emigracja Żydów do Afryki Południowej na przełomie XIX i XX wieku*, „*Dzieje Nowożytne*” 27, 2014, s. 121–133.
- Żukowski Arkadiusz, *Żydzi z ziem polskich w Afryce Południowej na przełomie XIX i XX wieku*, „*Biuletyn ŻIH*” 1994/1995, 4–2, s. 37–44.
- Дубнов Семен М., *Евреи в России и в западной Европе в эпоху антисемитской реакции*, Л.Д. Френкель, Москва 1923.

- Еврейская энциклопедия*, т. 16, Петербург 1913.
- Заработки крестьян и эмиграция в Америку в губерниях Царства Польского. Сравнительная статистика заработков сельского населения в Сувалкской губернии и эмиграции в Америку*, Варшава 1891.
- Краткая еврейская энциклопедия*, т. 7, Общество по исследованию еврейских общин, Иерусалим 1994.
- Оболенский Валериан В., *Международные и межконтинентальные миграции в довоенной России и СССР*, Изд. ЦСУ Союза ССР, Москва 1928.
- Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Гродненская губерния*, Санкт Петербург 1904.
- Прайс Джордж М., *Русские евреи в Америке Очерки из истории, жизни и быта русско-еврейских эмигрантов в Соединенных Штатах Северной Америки. С 1881 по 1891 гг.*, Издание А. Е. Ландау, Петербург 1893.
- Пулятова Емилия Г., *Обсуждение вопроса об урегулировании трудовой эмиграции в IV Государственной думе, „Эвразийский союз ученых”* 2014, 4, s. 144–147.
- Тизенко Петр Д., *Эмиграционный вопрос в России 1820–1910*, типо-лит. „Либав. вестн.”, Либава 1909.

Biogram: Wojciech Konończuk — politolog i historyk, wicedyrektor Ośrodka Studiów Wschodnich w Warszawie, gdzie specjalizuje się w problematyce współczesnych państw Europy Wschodniej. Bada historię Żydów w Imperium Rosyjskim i w II RP, oraz deportacje obywateli polskich na Syberię w okresie II wojny światowej; kontakt: wojtekk7@wp.pl.

Author: Wojciech Konończuk — political scientist and historian, deputy director of the Centre for Eastern Studies in Warsaw; specializes in problems of contemporary Eastern European countries, the history of Jews in the Russian Empire and the Second Polish Republic, and deportations of Polish citizens to Siberia during the Second World War. Contact: wojtekk7@wp.pl.